

دو فصلنامه علمی تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری دانشگاه الزهراء (س)
سال سی‌ام، دوره جدید، شماره ۲۵، پیاپی ۱۱۰، بهار و تابستان ۱۳۹۹ / صفحات ۱۷۹-۱۴۷
مقاله علمی - پژوهشی

اهمیت «انجامه‌ها» در شناخت ارزش‌های تاریخی نسخه خطی «جنگ احمد غلام» (تاریخ کتابت: ۱۱۴۲ - ۱۱۳۵ ق)^۱

وحید عابدین پور^۲

علی اکبر کججاف^۳

معصومه سمائی دستجردی^۴

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۲/۰۷

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۶/۲۰

چکیده

سرانجام یا سخن پایانی کاتب نسخه خطی به‌طور معمول، با نام‌های انجام، پایان، ترقیمه، فراغ‌نامه، رقم و نیز «انجامه»^۵ شناخته می‌شود. اهمیت این قسمت به این دلیل است که اطلاعات گسترده‌ای را درباره نویسنده، ویژگی‌های نسخه، زمان، مکان و اوضاع سیاسی و اجتماعی زمان کتابت به‌طور خلاصه در خود جای داده است. جنگ نیز به نسخه خطی یا مجموعه اسنادی گفته می‌شود که محتوای آن در برگ‌برنده گزیده‌ای از اسناد و متون تاریخی، ادبی، مذهبی و علمی است. با این توضیح مسئله اصلی مقاله حاضر بررسی اهمیت انجامه‌ها در شناخت ارزش‌های تاریخی جنگ احمد غلام، از نسخ مربوط به اواخر عصر صفوی و زمان حمله افغان‌ها است. یافته‌های تحقیق بر آن است که بررسی محتوایی و شکلی انجامه‌های این نسخه، گام نخست در شناسایی هویت نویسنده، هویت مکانی و زمانی، شرایط تاریخی و بررسی تطبیقی و انتقادی آن است. روش استفاده‌شده در این تحقیق، تحلیل شکلی و محتوایی انجامه‌های نسخه خطی مذکور با رویکرد پدیدارشناسی (واکاوی و تحلیل تجربی و بی‌واسطه با رویکرد انتقادی) و همراه با منابع اسنادی و کتابخانه‌ای است. **واژگان کلیدی:** نسخه خطی، جنگ، احمد غلام، صفویان، انجامه.

۱. شناسه دیجیتال (DOI): 10.22051/HPH.2020.33055.1465

۲. دکتری تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول): abedinpoorv@yahoo.com

۳. استاد گروه تاریخ، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران: kajbaf@ltr.ui.ac.ir

۴. دکتری تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران: masoomeh.samaei@yahoo.com

مقدمه

جنگ‌ها، نوعی از نسخ خطی دارای ویژگی‌های منحصربه‌فرد و ارزش‌های تاریخی متنوعی هستند. جنگ احمد غلام هم به دلیل نادر و کمیاب بودن برخی از اسناد موجود در آن، حجم اطلاعات، توجه به تاریخ‌گذاری و کیفیت ادبی و زبان‌شناسی، نزدیک بودن مؤلف به زمان وقایع و دسترسی به منابع و اسناد حکومتی، دارای اطلاعات باارزشی به‌منظور بازسازی و اصلاح داده‌های موجود تاریخی است. مهم‌ترین اسناد این اثر مربوط به اواخر عصر صفوی، از زمان شاه‌صفی به بعد به‌ویژه اخبار مربوط به دوره سقوط این دولت به دست افغان‌هاست. در یک تقسیم‌بندی کلی اسناد این نسخه را می‌توان به دو دوره قبل از عصر صفوی و اسناد مربوط به دوره صفوی تفکیک کرد. اما به‌لحاظ موضوعی این اسناد در سه دسته علمی، تاریخی و ادبی جای می‌گیرند که هم به‌لحاظ کمیت و هم به‌لحاظ تنوع و کیفیت، مطالب زیادی را در خود جای داده‌اند. در چنین نسخی، پیدا کردن سرنخ پژوهشی به‌منظور کشف ماهیت آنها دشوار است.

«انجامه‌ها» از مسیرهای اولیه و حائز اهمیت برای این مهم به شمار می‌روند. در انجامه‌ها کاتب نسخه یا سند، نکات یا توضیحاتی مبنی بر معرفی خود و محتوای نوشته‌شده قید می‌کند. این نکات در شناخت ماهیت تاریخی نسخه واجد ارزش‌اند. به‌طوری‌که نام احمد غلام به‌جز انجامه‌ها در جای دیگری نیامده و در صورت قیدنکردن نامش، هویت یا نام نویسنده نامعلوم بود. به‌همین ترتیب سایر اطلاعات که مهم‌تر از همه زمان و شرایط تاریخی زمان کتابت است که صرفاً در انجامه‌های نسخه به آن اشاره شده است. اطلاعاتی که با توجه و استناد به آنها به لایه‌های درونی‌تر و تحلیل‌های با عمق بیشتری درباره ساختار شکلی و محتوایی آن می‌توان دست یافت.

اهمیت و ضرورت این تحقیق در مرحله اول، تغییر نگرش در روش تحقیق و بررسی نسخ خطی است. این مهم باعث می‌شود اولویت‌بندی درستی در روش شناخت کلیت نسخه به دست آید که نتیجه مستقیم آن انسجام مطالب و سرعت در تحقیق خواهد بود. مطالب این تحقیق همچنین در برگزیده نکته‌های مهارتی و زاویه دید پژوهشی خاص برای پژوهشگران و محققان است. اعتبارسنجی و بررسی انتقادی یک نسخه یا سند، همواره یک دغدغه پژوهشی بوده که انجامه‌ها و دقت در شناخت و بررسی آنها به این مسئله کمک می‌کند. ساختار این مقاله شامل فهرست‌بندی انجامه‌ها و شناسایی آنها، برقراری ارتباط معنایی و زمانی بین آنها، فهم جایگاه و ارتباط آنها در کلیت نسخه و درنهایت بیان یافته‌ها یا نقش آنها در راستای مسئله اصلی تحقیق است.

درباره تحقیقات انجام‌شده، دو تحقیق در این زمینه انجام گرفته است: احسان‌الله شکراللهی طالقانی با عنوان «احمد غلام عمله خزانه و حکایت جنگ در جنگ»، با رویکرد عمدتاً ادبی و تمرکز بر روی انجامه‌ها در حد معرفی اجمالی آن پرداخته است. نوشتار وی که همراه با ابهامات و سؤالاتی درباره ماهیت اثر است، به مقایسه آثار دیگری از احمد غلام با این اثر پرداخته تا ابهامات را به گونه‌ای رفع کند.

منصور صفت‌گل نیز در مقاله‌ای با عنوان «جنگ احمد غلام، متنی ناشناخته و مهم برای پژوهش درباره سال‌های پایانی حکومت صفویان» بیشتر سعی در معرفی این اثر دارد. وی همچنین در مقاله‌ای^۱ به زبان انگلیسی و در مقام مقایسه با مجموعه‌ای دیگر از این دوره به تقسیم‌بندی محتوای این جنگ پرداخته که مطالب و آمارهایش برگرفته از همان مقاله اول و فارسی او بوده و البته آمارهایش خالی از اشکال نیست. (nobuaki, 2012: 76) از امتیازات این کار نسبت به کار شکراللهی، تمرکز نویسنده روی محتوای نسخه است. تفاوت دیدگاه وی با مقاله مذکور در تنوع دیدگاه نویسندگان آنها است. نگاه صفت‌گل بیشتر تاریخی با تأکید بر محتوا و زاویه دید شکراللهی عمدتاً ادیبانه و دستوری و با تمرکز بر ویژگی‌های فیزیکی و شکلی آن است. بهروز گودرزی هم در «سنورنامه» (اسنادی درباره سرحدات) صرفاً به اشارات و فهرس موجود نسخه مذکور در کتابخانه مجلس شورای اسلامی اشاره کرده است. افزون‌بر این در پیوست کتاب *بدایع الاخبار*^۲ از عبدالنبی بهبهانی که به هجوم محمود افغان به اصفهان و بهبهان، مقاومت مردم بهبهان و حکومت یک‌ونیم‌ساله صفی میرزای دروغین در بهبهان می‌پردازد، به بخشی از انجامه‌های جنگ احمد غلام اشاره شده است. هر چند مصحح این اثر در مقدمه اشاره می‌کند که با واسطه مقاله شکراللهی برخی انجامه‌های این جنگ را در پیوست آورده و بنابراین اصل نسخه را رؤیت نکرده است. (بهبهانی، ۱۳۸۹: سی و پنج دیباچه)

۱. منصور صفت‌گل در مقاله‌ای در کتاب اسناد ایرانی از انتشارات روتلیج با عنوان:

Persian Documents, Social History of Iran and Turan in the 15th-19th Centuries, Ed by Kondo Nobuaki, 2012 by Routledge. Part 2: New Sources 4. Majmuah-ha: An Important and Unknown Source of Histography of Iran during the Late Safavid Period: The Case of Majmuah-i Mirza Muina, Mansur Sefatgol, pp: 73 – 85.

به مقایسه محتوی و برخی ویژگی‌های این جنگ با مجموعه‌ای به نام مجموعه میرزا معینا پرداخته است.

۲. بهبهانی، عبدالنبی (۱۳۸۹) *بدایع الاخبار* (وقایع بهبهان در زمان حمله محمود افغان به انضمام شش گزارش درباره حمله افغان‌ها به اصفهان و روستاهای خراسان)، تصحیح سعید میرمحمد صادق، تهران: میراث مکتوب.

کلیات و ادبیات تحقیق

جنگ یا سفینه یا مجموعه^۱، نسخه‌ای است که طبق نظر نسخه‌شناسان ایرانی از روی ضرورت یا تفنن و با هدف گردآوری مطالب گوناگون شامل قطعات ادبی، کلمات قصار، منشآت، مکاتبات دوستانه و رسمی، رساله‌های کوچک و مختصر و گاه مفصل درباره حکمت و تاریخ و علوم و مسائل دینی و نمونه‌هایی از نثر و نظم نام‌آوران نوشته و گردآوری شده است. (صفت‌گل، ۱۳۸۳: ۳۵۵-۳۵۲؛ صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۰: ۱۱ و ۹؛ مایل هروی، ۱۳۸۰: ۲۶؛ nobuaki, 2012: 73,74) این نسخه‌ها به دلیل دست‌به‌دست شدن و علاقه نویسندگان آنها مطالبی از سایر دوران‌ها را در بر می‌گیرند. به دلیل غیررسمی بودن مطالب و نگارش آنها از سوی افراد صاحب قلم، دارای اطلاعات متفاوتی از جنبه‌های مختلف زندگی مردم یک جامعه هستند. اگرچه تدوین جنگ‌ها از دوره مغول معمول شد، در عصر صفوی و به‌ویژه اواخر آن دوره جنگ‌نویسی به دست افراد متعدد انجام و اغلب آنها هم حفظ شدند. (صفت‌گل، ۱۳۸۳: ۳۵۵-۳۵۲)

نسخه خطی جنگ احمد غلام از نسخه‌های نادر و کمیابی است که در حال حاضر و برطبق جست‌وجوهای انجام‌شده تنها نسخه اسکن‌شده موجود از آن در کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (با قطع بیاضی^۲ و شماره ۳۴۵۵) وجود دارد؛ این مهم اهمیت و ضرورت تحقیق بر روی آن را دو چندان می‌کند، زیرا آسیب‌دیدگی آن به معنای از دست رفتن کلیه مطالب و مفقود شدن آنهاست.

نستعلیق، شکسته نستعلیق، نسخ، تحریری و سیاق از عمده قلم‌های نسخه مذکورند. از بین این اقلام، شکسته نستعلیق کاربرد بیشتری دارد که علت آن سرعت در نگارش و دور بیشتر نسبت به دیگر قلم‌هاست. قلم تحریری به کاررفته در این اثر نیز به شکسته نستعلیق نزدیک، ولی در مجموع فاقد اصول خوشنویسی است. مهرهای معدودی در برخی صفحات این نسخه با عبارت‌های عمدتاً مذهبی وجود دارند که برخی از آنها به ندرت در سایر متون بررسی یا به آنها اشاره شده است. این مطلب هم از دیگر وجوه اهمیت این نسخه به شمار می‌رود. زبان‌های به کاررفته در این اثر به ترتیب کمیت شامل زبان فارسی، عربی و ترکی است که

۱. درباره تفاوت واژگان مجموعه و جنگ اختلاف نظر وجود دارد.

۲. این قطع از جانب طول آن باز و بسته می‌شود و شیرازه‌بندی آن از طرف عرض اوراق است. قطع بیاضی بیشتر برای کتب ادعیه، زیارات و مجموعه‌های ادبی، صحافی و کتاب‌آرایی می‌شد. نسخه جنگ احمد غلام هم در قطع بیاض: ۱۵/۵*۳۳ سانتی متر نوشته شده است. (سایت کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی،

بدین لحاظ هم می‌توان آن را در ردیف نسخه‌های خاص قرار داد.

نویسنده به دلیل شرایط تاریخی و نگرانی از بین رفتن اسناد (به‌دست شورشیان افغان)، علاقمندی و نوع شغلش سعی دارد حداکثر برداشت فهرست‌واری از اسناد در دسترس داشته باشد تا در صورت از بین رفتن اصل آنها، نشانه و سرنخی از سند به‌منظور پی‌جویی آن در زمان‌های آتی بدهد.

به‌طور کلی محتوای جنگ احمد غلام را به دو دسته متون مربوط به قبل از دولت صفویان و متون مربوط به دوره صفویان می‌توان تقسیم کرد. آگاهی‌های مربوط به دوره صفویان هم خود به دو دسته پیش از فعالیت و زندگانی احمد غلام و گزارش‌ها و یادداشت‌های زمان فعالیت و زندگانی وی از سال ۱۱۳۵ تا سال ۱۱۴۲ تقسیم می‌شوند.

جنگ احمد غلام را شخصی به همین نام نوشته یا جمع‌آوری کرده که سمت کاتب کتابخانه سلطنتی دربار شاه سلیمان و شاه سلطان حسین صفوی و خادم «خزانۀ عامره» را در اواخر این دوره بر عهده داشته است. نویسنده در یکی از انجامه‌ها از نسخه مذکور با نام «بیاض»^۱ یاد می‌کند. مؤلف اثر، ضمن اینکه به‌طور مستقیم به اسناد و کتب دسترسی داشته از نزدیک نیز شاهد و ناظر حوادث و اتفاقات زمان نگارش نسخه بوده است که البته صرفاً در «انجامه‌های»^۲ اسناد و دست‌نوشته‌های خود اشاراتی به دوران شورش افغان‌ها و سایر حوادث مرتبط با این واقعه دارد.

در نسخه‌های خطی دو گونه سرانجام (خاتمه و پایان) دیده می‌شود. یکی مربوط به مؤلف اصلی متن و نص سخنان اوست و به نام «انجام» (در مقابل آغاز) به کار می‌رود؛ دوم، سرانجام یا سخن پایانی کاتب نسخه است که به نام‌های انجام، پایان، ترقیمه، فراغ‌نامه، رقم و درنهایت «انجامه»^۳ شناخته می‌شود. (افشار، ۱۳۸۱: ۱۰۰-۳۹) اهمیت آن برای فهرست‌نگاران ابتدا به دلیل اطلاعاتی مانند نام نویسنده و تاریخ کتابت بود؛ ولی این قسمت جایی است که کاتب اطلاعات گسترده‌ای را درباره روزگار خود و ویژگی‌های نسخه ارائه می‌دهد که در اصل قسمتی از حیات نسخه است. عموماً به‌صورت متن و محل آن در پایان سطور و گاه در میانه صفحات، ولی در پایان یک متن قرار دارند. این مهم معلول حوصله کاتب، ذوق و سلیقه وی، وضعیت روحی و شرایط زمانی است. به‌عبارتی دیگر آنچه محقق امروز در مقدمه می‌آورد، کاتب در انجامه قید می‌کند تا از آنجا آیندگان پی به زمان کتابت و سایر اطلاعات ببرند. تعدد و تنوع

۱. بیاض به مجموعه‌ای از اسناد و مکتوبات گفته می‌شود که گزیده‌ای از شعر و نثر بوده و هر کدام (هر صفحه) مربوط به شخصی است یا فردی آن را نوشته است. (صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۰: ۱۱؛ احمد غلام، نسخه ۳۴۵۵: ۲۳۱)

۲. رجوع شود به توضیحات قسمت «انجامه» در نوشته حاضر.

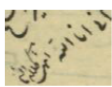
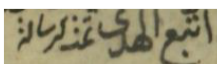
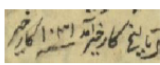
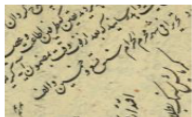
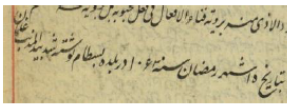
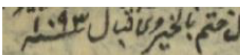
انجامه‌ها به قدری است که هر پژوهشی درباره آن تازگی دارد. اتکا به فهرست‌فهرست‌نگاران هم برای تحقیق درباره انجامه‌ها به دلیل اختصار آنها کافی نیست و رجوع به اصل آنها (پدیدارشناسی) بی‌شک مطالب با عمق بیشتری را فراهم خواهد کرد. اگر نسخه به قلم مؤلف باشد، عبارت پایانی آن هم «انجام» است و هم «انجامه». در برابر این موارد، نسخه‌هایی هم هستند که هم «انجام» مؤلف و هم «انجامه» کاتب را دارند. (افشار، ۱۳۸۱: ۱۰۰ - ۳۹) چنان‌که در نسخه جنگ احمد غلام‌گاہ هر دو در امتداد هم نیز به کار رفته‌اند. (احمدغلام، نسخه ۳۴۵۵: ۲۴۶)

مطالب انجامه‌ها متنوع و شامل حروف، عبارات توضیحی، محل کتابت، شرایط و حوادث زمان نگارش (مقارن با هجوم افغان‌ها)، وضعیت روحی نویسنده و نظرش راجع به شاه سلیمان و فرزندش در حد یک یا دو سطر است. تزئینات انجامه‌ها فاقد هرگونه آرایه‌های تزئینی مانند تصویر، گل‌آرایی، شعر، علائم و سایر موارد است که دلیل آن مشخص بوده و با توجه به شرایط موجود در زمان کتابت چنین موضوعی عجیب نیست. (شکراللهی طالقانی، ۱۳۸۲: ۱۳) برخی صفحات بدون مقام انجامه و در برخی دیگر دو انجامه در پایان متن‌ها وجود دارد. رسم‌الخط‌های استفاده‌شده گونه‌ای ترکیبی از عربی و ترکی و فارسی است. به‌عنوان مثال واژگان تَمَّتْ، اِنْتَهی، خَتَمَ بالخیر و الاقبال، نَقَلَ، تحریراً، تَمَّ، نوشته شد، لِمُحَرَّرَه، لِرَاقِمَه، نگاشته شد، نوشته، کتبه، منتخب شد، نوشت، نقل نمود، مُسودَه نمود، تَمَقَّه، تمام شد و باز دوستاقم، اغلب اشاره به عمل نوشتن، تمام‌شدن و گرفتاربودن نویسنده دارند. هرچند کثرت لغات فارسی در آنها بیشتر است، معمول‌بودن استفاده از واژگان و عبارات ترکی و عربی را هم نشان می‌دهند.

در تحلیل محتوای انجامه‌ها غالباً رویکرد نویسنده به ناراحتی و افسوس و سرعت در نگارش به دلیل اوضاع بد زمانه ختم می‌شود. ویژگی مهم آنها به لحاظ تاریخی، اشاره به زمان دقیق حوادثی چون ورود افغان‌ها به یزد و اصفهان، شرایط زندگی در اصفهان و جنگ‌های ایران و عثمانی است. جدول زیر فهرست کامل «انجام» و «انجامه‌ها» به همراه توضیحات مقدماتی را در بردارد.

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۰، شماره ۲۵، بهار و تابستان ۱۳۹۹ / ۱۵۳

جدول شماره ۱: فهرست انجامه‌های نسخه خطی جنگ احمد غلام

انواع	ردیف	متن انجامه	صفحه	توضیحات انجامه (ویژگی‌های نسخه شناختی)	تصاویر
«انجام»هایی که درون متنی هستند.	۱	انتهی کلام الشیخ	۲۵۲	مربوط به یکی از متن‌های این صفحه و مؤلف آن یعنی شیخ عبدالرزاق کاشی است. قلم: شکسته نستعلیق - زبان: عربی، بدون تاریخ، فاقد نام و تزئین.	
	۲	تمت الرساله	۴۳۰	«انجام» مربوط به مؤلف رساله قطبیه یعنی سید علی همدانی و فاقد نام و تاریخ و نام کاتب یا ... است. قلم: نسخ و تحریری.	
	۳	۱۰۳۱ کار خیر	۲۳۰	کار خیر آمده عبارت پایان متن ساخت راه مازندران است که نوشته درون متن است. فاقد نام و مکان. قلم: تحریری.	
	۴	تحریرا فی شهر محرم الحرام سنه تسع و خمسين و الف تم تم	۳۰۸	قلم: تحریری، فاقد نام و مکان. تزئین: ساده و در حد نوشتن سه تم تم به صورت مثلث.	
	۵	۲۵ شهر رجب ۱۰۵۹ در دار السلطنه هراة نوشته شد	۳۷۱	۱. سال ۱۰۵۹ که دومین بار استفاده می‌شود. ۲. به قلم شکسته نستعلیق و درون متنی و انجام است. یعنی از احمد غلام نیست. ۳. متن دیگری با قلم تحریری در این صفحه است که دارای انجامه احمد غلام به سال ۱۱۳۸ ق. است. ۴. فاقد تزئین.	
	۶	بتاریخ ۱۵ شهر رمضان سنه ۱۰۶۳ در بلده بسطام نوشته شد بید المذنب غلمان	۲۳۹	۱. نیمه دوم قرن ۱۱ ق. نزدیک ترین تاریخ به سال ۱۰۵۹ ق. ۲. مکان: بسطام. نسخه سراف در امپان نوشته شده است. ۳. صفت جدیدی به نام «غلمان» اضافه شده است که در کنار صفت العبد دومین بار است که استفاده می‌شود. ۴. قلم: نستعلیق و فاقد تزئین.	
	۷	تحریرا فی شهر شوال ختم بالخیر و الاقبال سنه ۱۰۹۳	۱۵۶	۱. زمان شاه سلیمان نوشته شده است. نام خودش هم نیست. درون متنی است. ضمن این که در این صفحه چهار انجام دیگر هم وجود دارند که عبارت‌های همگی آن‌ها شباهت‌های نزدیکی به یکدیگر دارد. ۲. از معدود اسناد دارای این تاریخ است. ۱۰۵۹، ۱۰۶۳، ۱۰۹۳ ق. ۳. فاقد تزئینات. ۴. فاقد مکان و نام کاتب یا نویسند.	

	<p>۱. فاقد تزئینات ۲. قلم شکسته نستعلیق ۳. دارای نام نویسنده و کاتب: قوام الدین محمد، ۴. زبان عربی.</p>	<p>۱۲۹</p>	<p>۱. نقل من خط ثالث المعلمی میرمحمد باقر الداماد الحسینی ۲. نقل من خط شیخنا بهائی طاب ثراه ۳. حرره اکی الاقل قوام الدین محمد</p>	<p>۸</p>
	<p>۱. قلم شکسته نستعلیق ۲. دارای نام نویسنده و فاقد نام کاتب ۳. فاقد تزئینات ۴. زبان عربی.</p>	<p>۱۲۴</p>	<p>نقل عن خط السيد الفاضل المرحوم المغفور میر حسن الرضوی القاینی</p>	<p>۹</p>
	<p>۱. در ابتدای سند آمده و صحبته از احمد غلام و تاریخ نیست. ۲. آغاز در مقابل انجام</p>	<p>۱۲۳</p>	<p>نقل از ده نامه شاه خطائی توحید و نعت و منقبت</p>	<p>۱۰</p>
	<p>۱. «انجام» هایی از نویسندگان یا مؤلفان اصلی متون. ۲. قلم نستعلیق و شکسته نستعلیق ۳. فاقد تزئینات و مکان ۴. زبان عربی.</p>	<p>۵۱</p>	<p>۱. لمحرره جوهری ۲. لمحرره ناطق ۳. الهی آشنایی ده بمعنی سینه ما را ازین صورت پرستی و اربابان آینه ما را فی شهر شوال سنه ۱۰۶۷ ۴. المأمور معذور ۵. لمحرره واعظ ۵. لراقمه وحید</p>	<p>۱۱</p>
	<p>۱. «انجام» هایی از مؤلفان اصلی متون. ۲. شکل ظاهری دایره ۳. فاقد تزئینات ۴. زبان عربی.</p>	<p>۳۱</p>	<p>۱. نقل از شیخ بهائی ۲. محمد محسن اللمیمی</p>	<p>۱۲</p>
	<p>۱. «انجام» هایی از مؤلفان اصلی متون. ۲. زبان عربی ۳. شکل ساده و فاقد تزئینات و زمان و مکان و نام کاتب. ۴. قلم شکسته نستعلیق</p>	<p>۲۸</p>	<p>۱. نقل از خط شیخ بهائی</p>	<p>۱۳</p>
	<p>۱. «انجام» هایی از مؤلفان اصلی متون. ۲. فاقد نام کاتب، زمان و مکان کتابت. ۳. قلم شکسته نستعلیق</p>	<p>۲۷</p>	<p>۱. نقل از خط شیخ بهائی</p>	<p>۱۴</p>
	<p>۱. «انجام» هایی از مؤلفان اصلی متون. ۲. دارای نام نویسنده ۳. قلم شکسته نستعلیق ۴. فاقد تزئینات و</p>	<p>۲۱</p>	<p>بنده کمترین محمد شریف قائمی و المأمور معذور متوقعست که از</p>	<p>۱۵</p>

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۰، شماره ۲۵، بهار و تابستان ۱۳۹۹ / ۱۵۵

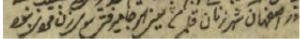
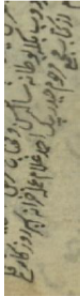
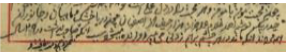

	حاشیه ضمیر متبوع نفرمایند	شکل خاص و زمان و مکان.	
۱۶	شهر ربیع الاول سنه نهصد و نود نگاشته شد	۱۷۰	۱. قلم نستعلیق ۲. فاقد تزیینات و شکل خاص و نام کاتب و نویسنده و مکان ۳. زبان فارسی
۱۷	(صورت‌حساب سال) ۱۱۹۱	۴۷ و ۴۰ و ۲۰ ۴	۱. همراه با مهر عصر صفوی ۲. مربوط به مالکان بعدی ۳. فاقد نام کاتب یا مالک یا نویسنده. ۴. ضمیمه یکی از سندهای صفوی شده و در پایین یکی از صفحات نوشته شده است. ۵. قلم سیاق.
۱۸	از کتاب مجمع حیدر بیک نوشته احمد غلام	۳۳	۱. با دعای پایداری دولت صفوی ۲. زبان فارسی ۳. قلم تحریری ۴. فاقد تزیینات و مکان. ۵. همراه با نام کاتب
۱۹	تحریراً فی روز سه شنبه بیست و هفتم شهر صفر ختم بالخیر والظفر سنه خمس و سبعین و تسمانه از کتاب مجمع حیدر بیک نوشته شد.	۲۴۶	۱. انجام و انجامه در کنار هم وجود دارند. صفوی ۲. زبان فارسی ۳. قلم تحریری ۴. فاقد تزیینات و مکان و نام کاتب
۲۰	۱. تحریراً فی شهر محرم الحرام سنه ست و خمسين و تسمانه من الهجرة النبوية ۲. کتبه احمد غلام عمله خزانه از روی نسخه مرحوم حیدر بیک که حالا در نزد من و مالک از برای مرحوم حسینقلی خان شاملو قاسم دیوانه ^۱ از برای او نوشته بسیار کتاب خوبی است اما وفا ندارد مال دنیا.	۳۶۶	۱. مورد اول از مولف (حیدربیک) و در جایگاه «انجام» است. ۲. نوع دسترسی به کتب و منابع توسط احمد غلام. ۳. زبان عربی ۴. فاقد تزیینات ۵. قلم تحریری
۲۱	احمد غلام عمله خزانه	۲۳۱	۱. در ذیل شعر و در پایین دستور پخت حلوی تخم مرغ با خط تحریری آمده است. ۲. فاقد تزیینات ۳. زبان فارسی ۴. قلم تحریری

انجامه های بدون تاریخ از احمد غلام

^۱ - محمد قاسم دیوانه مشهدی که به احتمال زیاد در سال ۱۰۸۵ ق فرت کرده است. دیوان شعری از وی به جای مانده که گویا به واسطه اشعار ست آن به دیوانه ملقب گشته یا احتمال به واسطه صاحب دیوان بودن این شهرت ایجاد شده است. وی از شاگردان صاحب تبریزی بوده و از جمله کارهای وی کتابت آثار مختلف ادبی و تاریخی مانند تحفة العراقرین و مجمع حیدربیک به استاد همین نسخه است. (کهدویی، ۱۳۸۶: ۱۵۸ - ۱۴۰؛ احمد غلام، نسخه ۳۴۵۵: ۳۶۶) البته باید از هنرمندی خوشنویس به نام شاه قاسم کاتب هم نام برد که برای حسن خان شاملو (پدر حسینقلی خان شاملو و فرزند حسین خان شاملو حاکم خراسان و هرات تا ۱۰۲۷ق) نسخه هایی مانند خسته نظامی را کتابت کرده است؛ ولی لقب دیوانه نداشته است.

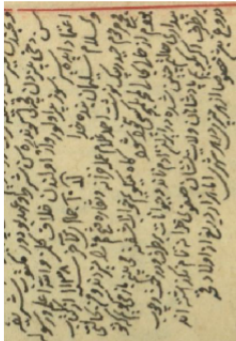
	<p>۱. موضوع عید غدیر و متناسب با متن سند، انجامه نوشته شده است. ۲. دارای علائم حروفی ۳. فاقد تزئینات</p>	۲۲۹	احمد علی	۲۲	
   <p>دستخط ملک الشعراء بهار</p>	<p>۱. تم تم «انجام» متن اصلی مولف یا کاتب است. ۲. «انجامه» در پایان اشعار شمس تبریزی و با محتوی تمجید از حضرت علی (ع) مانند نمونه قبلی آمده است. ۳. شهر الحمد لله حمد عبده کما هو اهله در پایین صفحه است. ۴. نکته ای از ملک الشعراء بهار (یکی از مالکان شناسایی شده این نسخه) در مورد ارتباط متن صفحه با یکی از صفحات ابتدایی آمده است.</p>	۲۲۵	۱. تم تم ۲. کتبه احمد علی	۲۳	
	<p>۱. همراه با نام کاتب ۲. زبان عربی ۳. فاقد تزئینات ۴. قلم تحریری</p>	۱۶۵	کتبه احمد غلام عمله خزانه	۲۴	
	بدون تاریخ	۱۶۳	کتبه احمد غلام عمله خزانه	۲۵	
	<p>۱. نام یکی از نسخه های نادر و نایاب در دوره صفویه را ذکر کرده و از آن متنی را آورده است. ۲. احمد غلام از دست الماس، غلام محمود افغان و افغان های شورشی از ۱۱۲۵ تا برافتادن آن ها تقریباً ۸ سال متواری بوده است. ۳. قلم تحریری ۴. همراه با نام کاتب ۵. فاقد تزئینات ۶. زبان فارسی</p>	۱۶۰	این را از کتاب باسم فرنگ داشتم نوشتم غلطی دارد احمد غلام عمله خزانه عامره در حالتی که الماس خانها را غارت و خانه را بکسان می بخشید بعد از آن که صاحبخانه یا به قحط یا کشته شده و من که مانده بودم ما بین خوف و رجا بودم سنه ۱۱۳۵	۲۶	انجامه های با تاریخ ۱۱۳۵
	<p>۱. این انجامه نشان می دهد احمد غلام بخشی از خزانه کتابخانه را از ترس غارت افغان ها با خود برداشته و در جایی دیگر مشغول نوشتن آن ها بوده است. ۲. از واژه بیاض برای نسخه استفاده کرده است. این هم دلیل دیگر مبنی بر تکمیل (نه نوشتن کامل) این نسخه توسط احمد غلام. ۳. احمد غلام گزیده نویسی از متون کرده است. «منتخب شد» ۴. زبان فارسی ۵. قلم تحریری ۶. فاقد تزئینات. ۷. دارای نام کاتب.</p>	۱۸۰	منتخب شد چون این رساله و سایر که نسخه نمودم بسیار عزیز الوجود بودند که از غارت الماس بازمانده بودند و این بیاض همیشه نزد خودم بوده اند از ترس غارت مجدد جسته جسته درین بیاض ثبت نمودم تا شاید بهره داشته باشم سنه ۱۱۳۶ احمد غلام عمله خزانه عامره اما ندانستم چه چیز نوشتم	۲۷	انجامه های با تاریخ ۱۱۳۶

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۰، شماره ۲۵، بهار و تابستان ۱۳۹۹ / ۱۵۷

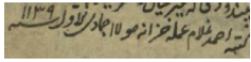
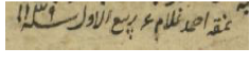
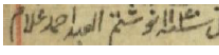
	<p>۱. حاوی اطلاعات تاریخی ۲. همراه با نام کاتب و مکان ۳. زبان فارسی و عربی ۴. فاقد تزئینات</p>	<p>۴۳۲</p>	<p>کتابه احمد من رساله ۲۴ ربیع دوم ۱۱۳۷ وقتی محمود به محاصره یزد رفته بود در اصفهان شهر زنان قلمی شد یعنی هر جا می رفتی سوی زن مردی نبود</p>	<p>۲۸</p>	<p>انجامه های با تاریخ ۱۱۳۷</p>
		<p>۴۲۸</p>	<p>کتابه احمد عمله خزانه سنه ۱۱۳۷</p>	<p>۲۹</p>	
	<p>۱. در این صفحه دو انجامه وجود دارد که اولی تاریخ دارد. ۲. در نامه دوم که نامه پادشاه روم به پاشایان روم ایللی و آناطولی به خط و زبان ترکی است. انجامه این نامه تاریخ ندارد. اشاره نویسنده به اسارت خود در قالب های مختلف وجود دارد. اما بذرستی معلوم نیست که آیا این اسارت در دست افغان هلمت یا در کتابخانه است و یا از وضعیت و شغل خویش و شرایط زمانه است.</p>	<p>۴۲۱</p>	<p>۱. نقل از کتاب مجمع حیدر بیک شد ۳۰ جمادی الاول ۱۱۳۸ ۲. از کتاب مجمع حیدر بیک احمد غلام عمله خزانه اسیر روزگار قلمی</p>	<p>۳۰</p>	<p>انجامه های با تاریخ ۱۱۳۸</p>
 	<p>۱. ۲۹ سال که در انجامه به آن اشاره شده اگر تا سال ۱۱۳۴ (سال حمله و پیروزی محمود افغان) محاسبه شود به سال ۱۱۰۵ (سال جلوس شاه سلطان حسین) برمی گردد. در حقیقت احمد غلام به نقد شاه سلطان حسین و تمجید از شاهان قبل از وی و بویژه شاه سلیمان صفوی می پردازد. به این صورت این فرشیه که احمد، غلام شاه سلیمان بوده را تقویت می کند. ۲. زبان فارسی ۳. همراه با نام کاتب ۴. قلم تحریری ۵. فاقد تزئینات</p>	<p>۲۶۸</p>	<p>لو ۲۸ جمادی الاول ۱۱۳۸ از کتاب مجمع مرحوم حیدر بیک نوشتم احمد غلام عمله خزانه هزار حیف از اصفهان چون دریا خشک و ماهیان و جانوران همه مردند آن که ماند در هر چشم بر هم زدنی می میرد و زنده می شود سبب آن که دشمن دین دست یافت و صاحب نداشت در ۲۹ سال.</p>	<p>۳۱</p>	
	<p>۱. همراه با نام کاتب ۲. زبان فارسی ۳. فاقد تزئینات ۴. قلم تحریری</p>	<p>۳۷۱</p>	<p>۱۲ جمادی الثانی سنه ۱۱۳۸ احمد غلام عمله خزانه نوشت</p>	<p>۳۲</p>	
	<p>۱. همراه با نام کاتب ۲. زبان فارسی ۳. فاقد تزئینات ۴. قلم تحریری</p>	<p>۳۰۲</p>	<p>از کتاب مرحوم حیدر بیک نقل نمود احمد غلام عمله خزانه ۱۱۳۸</p>	<p>۳۳</p>	
	<p>۲. همراه با نام کاتب ۳. فاقد تزئینات ۴. قلم تحریری</p>	<p>۲۹۷</p>	<p>کتابه احمد غلام عمله خزانه ۱۱۳۸</p>	<p>۳۴</p>	

	<p>۳۵</p> <p>از کتاب مجمع حیدر بیک نوشته شد احمد غلام عمله خزانه سنه ۱۱۳۸</p>	<p>۲۸۲</p> <p>۳. همراه با نام کاتب ۲. زبان فارسی ۳. فاقد تزئینات ۴. قلم تحریری</p>	
	<p>۳۶</p> <p>جمادی الاول سنه ۱۱۳۸ از مجموعه مرحوم حیدر بیک نوشتیم احمد غلام عمله خزانه که خدا نجاتم بدهد</p>	<p>۲۴۸</p> <p>۱. زندانی و اسارت وی قید شده است. ۲. تاریخ نگارش اصلی یکی از متن ها سنه ۸۷۷ق است و این نشان می دهد. ۳. همراه با نام کاتب ۴. زبان فارسی ۵. فاقد تزئینات ۶. قلم تحریری</p>	
	<p>۳۷</p> <p>۱. از کتاب مرحوم حیدر بیک احمد نقل نمود. ۲. در همین صفحه: از کتاب مرحوم حیدر بیک نقل نمود احمد غلام ۷ جمادی الثانی ۱۱۳۸ بسیاری از این قبیل نوشته به روم فرستاده شد ... {ناخوانا} ۳. باز در همین صفحه: از مجمع حیدر بیک احمد غلام ۱۱۳۸</p>	<p>۲۴۷</p> <p>۱. در مورد سوم چون عدد ۱۱۳۸ از متن خارج شده با علامتی فلش مانند به آن اشاره شده است. این عمل از ویژگی های کار احمد غلام برای راهنمایی کامل مخاطب و خواننده نسخه است. ۲. آمار و نوع نامه های ارسالی صفویان به عثمانی. اطلاعاتی که نوعی اطلاعات مکمل برای مجمع حیدر بیک محسوب می شود.</p>	
	<p>۳۸</p> <p>۱. جمادی الثانی از مجمع حیدر بیک مسوده نمود احمد غلام ۲. از کتاب مجمع مرحوم حیدر بیک نوشتیم احمد غلام عمله خزانه لو ۲۸ جمادی الاول سنه ۱۱۳۸</p>	<p>۲۲۸</p> <p>۱. مسوده نمود، عبارت جدیدی در این انجامه است. مسوده به عبارتی شاهدهی بر نسخه نویسی احمد غلام از روی بیاض یا متون اصلی است. ۲. این صفحه دارای چند متن است و دو انجامه در آن گنجانده شده است. ۳. زبان فارسی ۴. قلم تحریری ۵. فاقد تزئینات</p>	
	<p>۳۹</p> <p>از کتاب مجمع مرحوم حیدر بیک نسخه برداشتم ندانم چه نوشتیم که اگر باز غارت شود نسخه شاید به من بماند اگر جان بماند تحریرا ۲۱ جمادی</p>	<p>۱۸۷</p> <p>۱. ساخت باروی جدید شهر اصفهان در دوره اشرف افغان و تاریخ مذکور ۲. اشاره به احتمال غارت مجدد ۳. زبان فارسی ۴. فاقد تزئینات ۵. قلم تحریری ۶. نسخه برداشتم عبارت جدید است.</p>	

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۰، شماره ۲۵، بهار و تابستان ۱۳۹۹ / ۱۵۹

			الثانی سنه ۱۱۳۸ که روز یکشنبه و بنای باروی جدید در این یوم شد	
	۱. فاقد نام کاتب ۲. زبان فارسی ۳. فاقد تزئینات ۴. قلم تحریری ۵. اطاعت شهرها از افغان ها برخی به جنگ و برخی به صلح.	۱۸۴	تحریرا شب سه شنبه ربیع الثانی سنه ۱۱۳۸ که درین ماه اهل طهران اطاعت و یک روز پیش ازین خبر اطاعت اهل ساوه رسید و چند نفری درین روز به جهت دلالت و اطاعت به قم روانه نمودند.	۴۰
	۱. فتح قم در سال ۱۱۳۸ توسط افغان ها ۲. شکایت از بی لیاقتی شاه سلطان حسین صفوی و تمجید از شاهان قبلی	۴۹ ۴۹	۱. ۱۱۳۸ احمد غلام ۲. جمادی الآخر سنه ۱۱۳۸ از کتاب مجمع مرحوم حیدر بیگ نوشت احمد غلام عمله خزانه و تقاره فتح قم را می زدند و من به حالی بودم از حالی به حالی لمحبه به لمحبه کسی بیخود شود گاه می گویم خواب آشفته می بینم باز می گویم که تو بیداری حالتی چنین شده در ایران آدم نماند و حیوانات برطرف و درخت و چوب برطرف اگر بگویم پادشاهان ولایت نشان صفوی خزانه تمام نگذاشته اند دروغ باشد خصوصاً از هر چیزی در هر شهری اما هزار دریغ از اولاد قحه.	۴۱
	۱. همراه با نام کاتب ۲. زبان فارسی ۳. فاقد تزئینات ۴. قلم تحریری	۲۳	نمقه احمد غلام خزانه عامره در جمادی الاولی سنه ۱۱۳۸ از تفرقگی خاطر ندانم چه نوشتم	۴۲
	-	۱۴	از کتاب مجمع مرحوم حیدر بیگ نوشتم احمد غلام عمله خزانه اه ۴ جمادی الثانی سنه ۱۱۳۸ با هزاران عالم	۴۳

۱۶۰ / اهمیت «انجامه‌ها» در شناخت ارزش‌های تاریخی نسخه خطی ... / وحید عابدین پور و ...

			حیرت		
	-	۴۲۴	کتابه احمد غلام عمله خزانه صولا ۱ جمادی الاول سنه ۱۱۳۹	۴۴	انجامه‌های با تاریخ ۱۱۳۹
	-	۳۷۶	نمقه احمد ۱۱۳۹	۴۵	
	همراه با توضیح شرایط زمانه.	۲۱۱	نمقه احمد غلام ۶ ربیع الاول سنه ۱۱۳۹ هنگام فتنه بین السلاطین ایران و روم تا چه شود	۴۶	
	-	۲۰۷	تمت الرساله ۶ جمادی الاول سنه ۱۱۳۹ ترسان و حیران اوضاع	۴۷	
	-	۱۹۷	کتابه احمد غلام سنه ۱۱۳۹	۴۸	
	۱. همراه با نام کاتب ۲. زبان فارسی ۳. فاقد تزئینات ۴. قلم تحریری ۵. اشاره به حوادث تاریخی زمان اشرف افغان و پیشروی عثمانی تا شهرکرد.	۱۹۵	تمام شد شب یکشنبه ۲۱ ربیع الاول ۱۱۳۹ در روزش شاه ظفر قرین داخل می شد بعد شکستن لشکر رومی را در شهر کرد مثل احمد پاشا و سایر پاشایان الحمد لله مطلب اصلیم حاصل شد احمد غلام عمله خزانه	۴۹	
	۱. سند مالی به سال ۱۱۹۱ هم در ذیل این سند نوشته شده است. ۲. از صفحه ۱۶۰ تا این صفحه که به خط های غیر تحریری است، انجامه از کاتبی ندارد که دلیلی بر تکمیل نسخه توسط احمد غلام است.	۹۹	۱. نمقه احمد غلام لد ۲۶ و ۲۷ جمادی الاول ۱۱۳۹ نجات از جانب ایزد تعالی ۲. رجب ۱۱۹۱	۵۰	
	واژه «العید» از محدود دفعات برای تواضع به کار رفته است.	۳۷۵	۱۰ ربیع الاول سنه ۱۱۴۰ نوشتن العید احمد غلام	۵۱	انجامه‌های با تاریخ ۱۱۴۰
	ارزیابی عثمانی و صفویان از یکدیگر از نکات تاریخی این سند است.	۱۸۸	کتابه احمد غلام عمله خزانه عامره هنگام	۵۲	

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۰، شماره ۲۵، بهار و تابستان ۱۳۹۹ / ۱۶۱

			وحشت طرفین ایرانی و رومی حق بخیر بگذراند ۲۵ صفر ۱۱۴۰		
		کشیکخانه خزانه محلی که احمد غلام به اسناد و منابعی دسترسی دارد و مشغول نگارش (و احتمالاً حفاظت) اسناد است.	۱۷۵	۸ صفر ۱۱۴۰ در کشیکخانه خزانه صبحی مسوده نمود احمد غلام اسیر محنت و بلا دنیا	۵۳
		واژه «عامره» اضافه شده است	۳۸۱	کتبه احمد غلام عمله خزانه عامره شوال ۱۱۴۲	۵۴
		نکات مهمی درباره تصحیح نسخ توسط احمد غلام و اشاره به اسارت خویش دارد.	۳۷۳	کتبه احمد غلام عمله خزانه نسخه بسیار غلط داشت اکثر بقرینه ساختم حق تعالی مرا نجات فرماید که چندی با اختیار خود باشم شهر شوال ۱۱۴۲	۵۵
		عبارت ترکی «باز دوستاقم» هنوز در زندانم» اشاره به زندانی بودن وی دارد.	۳۶۵	کتبه احمد غلام عمله خزانه ۱۱۴۲ باز دوستاقم	۵۶
		بدون نام و متن اضافی. این تاریخ تنها در این سند آمده است. آیا احمد غلام در این زمان زنده است؟ با تطبیق نوع خط، طریقه نوشتن عنوان و نوع مرکب می‌توان گفت این سند توسط شخص دیگر ی به نسخه اضافه شده است.	۴۰۶	تمت ۱۱۵۰	۵۷
					انجامه‌های با تاریخ ۱۱۴۲
					انجامه‌های با تاریخ ۱۱۵۰

تحلیل

۱. هویت نویسنده

از اولین دلایل اهمیت انجامه‌ها در این نسخه، شناسایی نام نویسنده یا نویسندگان این اثر است. انجامه‌ها تنها مسیر شناخت نام احمد غلام هستند. به عبارت دیگر در هیچ‌جای متن به جز انجامه‌ها اشاره‌ای به نام وی نشده است. ۶۰ درصد از کل آمار جدول و ۸۵ درصد از آمار انجامه‌های جدول بالا اشاره به نام وی دارند. ذکر نام وی در بعضی از اسناد، احتمال اینکه چند نویسنده نوشتن این نسخه را انجام داده‌اند، بیشتر می‌کند؛ بنابراین فرض وجود نویسندگان

دیگر هم از زاویه انجامه‌ها امکان‌پذیر است. وجود نام احمد غلام در انجامه‌ها همچنین تمایزی بین کاتب نسخه و مؤلفان اصلی متن اسناد ایجاد می‌کند که گاه به نوشتن سرانجام یا خاتمه یا «انجام» در پایان سند پرداخته‌اند. نکته دیگر اینکه به صورت معمول، انجامه‌های همراه با جزئیات متعدد، در پایان اسنادی که با قلم تحریری هستند، قید شده‌اند. این مهم حتی در صفحاتی، با قلم نستعلیق و شکسته نستعلیق که یادداشت‌هایی با قلم تحریری به آنها اضافه شده است، دیده و اثبات می‌شود. (احمد غلام، شماره ۳۴۵۵: ۲۳۱) به همین دلیل می‌توان فرضیه اضافه شدن این صفحات به نسخه اصلی توسط احمد غلام را مجدداً مطرح کرد؛ هرچند تا رسیدن به یقین فاصله است. بنابراین اسناد با قلم تحریری را با دقت و توجه بیشتری باید بررسی کرد؛ زیرا انجامه‌های این اسناد در زمانی و توسط فردی نوشته شده‌اند که از نزدیک شاهد حوادث و وقایع آن زمان بوده و بیشترین ارزش تاریخی را نسبت به دیگر اسناد دارند.

شغل یا مشاغل وی بنابر اظهارات خودش در انجامه‌ها یا در گزارش‌های سالیانه‌ای که از دخل و خرج خزانه عامره به شخص شاه ارائه می‌دهد، قابل پیگیری است. بنابراین اینکه برخی منابع یا فهرست‌نویس کتابخانه مجلس، وی را کاتب کتابخانه سلطنتی می‌خوانند و از منصب وی در خزانه عامره صحبتی نمی‌کنند، محل اشکال است. در واقع شغل کتابدار کتابخانه سلطنتی بودن احمد غلام در صورتی اثبات می‌شود که روشن شود خزانه در کنار نگهداری نفایس، محلی برای نگهداری کتاب‌ها یا نسخه‌های نفیس نیز بوده است (صفت گل، ۱۳۸۳: ۳۵۴) یا اینکه به مثابه دیگر کاتبان، اشتغال در خزانه یا کتابخانه، شغل دومی برای وی محسوب می‌شده است.

آیا وی از روی تواضع خود را صاحب جمع خزانه عامره نمی‌خواند و فردی دارای منصب عمده، در اصطلاح به معنای خادم، کاتب، کتابدار، در زیرمجموعه خزانه عامره معرفی می‌کند؟ در این باره می‌توان به فرضیه استفاده شده برخی از منابع در خصوص به کارگیری غلامان خوشنویس در شغل کتابت نسخه‌ها در این دوره، به منظور پاسخ به سؤال اشاره کرد. فرضیه‌ای که احمد را هم غلام سلاطین صفوی (شاه سلیمان، ۱۱۰۵ق) معرفی می‌کند. در اثبات این فرضیه می‌توان به نمونه‌های تاریخی دیگری اشاره کرد که با صفت غلام به استنساخ نسخه پرداخته‌اند. (ر.ک: شکراللهی طالقانی، ۱۳۸۲: ۲) ضمن آنکه ویژگی نسخه اشاره شده از نوع جنگ است که در برگیرنده بخش‌هایی منتخب از متون و اسناد تاریخی است. این موضوع به طور واضح نشان می‌دهد احمد غلام به کار استنساخ آنها مشغول بوده است؛ زیرا در جای جای آن با اشاراتی به مفید و ارزشمند بودن متون تاریخی استفاده شده می‌پردازد. از سن، محل تولد، نام پدر و نسب احمد غلام اطلاعاتی در دست نیست؛ اما اینکه وی در اصفهان

سکونت داشته، به مذهب شیعه بوده و سلسله صفویه را تمجید می‌کرده و ذکر اینکه با استناد به استنساخ مکاتیب ترکی و نامه‌نگاری به این زبان به مصطفی چلبی، احتمالاً ترک زبان بوده (شکراللهی طالقانی، ۱۳۸۲: ۸) و به نجوم و مسائل مربوط به گاه‌نگاری علاقه داشته را می‌توان از بررسی اسناد آن متوجه شد. در این خصوص باید به زیجی اشاره کرد که احمد غلام براساس رصد الغ بیک تنظیم کرده است. (شکراللهی طالقانی، ۱۳۸۲: ۱۲ و ۸ و ۲)

از زاویه بررسی جایگاه منجمان در عصر صفویه هم می‌توان به سرنخ‌هایی درباره علاقه و هدف نویسنده رسید. جلال‌الدین منجم یزدی (م ۱۰۲۹ق) صاحب کتاب *تاریخ عباسی*، کمال منجم (م ۱۰۷۹ یا ۱۰۶۴ق) فرزند جلال و صاحب کتاب *زبدۃ التواریخ*، ملاجلال‌ثانی نوه ملاجلال (اواخر قرن ۱۱ق) صاحب کتاب *صحیفه تاریخ عباسی* (راونجی و دیگران، ۱۳۹۵: ۱۰۹ - ۹۰) و احمد افندی (منجم باشی، مورخ و منجم ترک در قرن ۱۷م) صاحب کتاب *صحائف الاخبار در تاریخ عثمانی* نمونه‌ای از منجمان تاریخ‌نگار در این دوره‌اند که نوع تاریخ‌نگاری آنها عمدتاً عمومی است. درباره کتاب *صحائف الاخبار*، احمد غلام در یکی از اسناد، متنی را از این منبع ذکر کرده و در انجامه آن با نقدی تند نویسنده را در باب روابط شاه اسماعیل و عثمانی متهم به جانبداری می‌کند. (احمد غلام، نسخه ۳۴۵۵: ۴۰۵) توجه به تواریخ نوشته‌شده مؤید علاقه منجمان به تاریخ‌نگاری در این زمان است. ضمن اینکه تاریخ‌گذاری سال‌ها به نام حیوانات (تقویم ترکی) که در این نسخه وجود دارد، طبق نظر دلاواله از عادات منجمان این دوره است. (دلاواله، ۱۳۸۰: ۷۱؛ اسفندیاری مهنی، ۱۳۹۷: ۲۰)

جدای از این مطالب، نویسنده هدف خود را از نگارش، داشتن بهره از منابعی بیان می‌کند که از آنها یادداشت‌هایی دارد؛ منابع و متونی که در معرض غارت افغان‌ها بودند. (احمد غلام، نسخه ۳۴۵۵: ۱۸۰ و ۱۶۰) در کنار برخی از انجامه‌هایی که به نام نویسنده است، عرض ارادت‌ی به نثر یا نظم به حضرت علی (ع) شده است. از جمله در پایان صفحه‌ای از اشعار شمس تبریزی احمد غلام با شعری که مضمون آن جانشینی حضرت علی (ع) به جای پیامبر است، به شیوه‌ای خاص انجامه‌ای را به صورت «احمد - علی» استفاده کرده است که واژه احمد بر روی واژه علی قرار دارد. (رک: جدول شماره ۱) این نمونه «انجامه» با متن مربوط ارتباط دارد که درباره واقعه غدیر است. در انجامه‌ها همچنین اشاره‌هایی به زندانی بودن وی شده است. عبارت ترکی «باز دوستاقم» یعنی هنوز در زندانم و سایر عبارات نظیر «اسیر روزگار» و «خدا نجاتم دهد که مدتی به اختیار خود باشم» به این قضیه اشاره دارند. اما به درستی مشخص نیست که وی در کجا و به چه صورت زندانی بوده است. آیا خود در مکانی خلوت کرده یا محبوس حکومت بوده یا نوعی تلقی وی از شرایط زمانه و مجبور بودن به انجام خدمات به دولت است. با

تطبیق انجامه‌ها آنچه مسلم می‌شود سکونت یا گرفتاری چند ساله وی در مکانی در خزانه است. شرایطی که احمد غلام از آن در جهت نسخه‌برداری و ثبت حداکثری مکتوبات استفاده می‌کند؛ زیرا با استناد به گفته‌های وی مالک نسخه‌های متعدد بوده و در مکان‌هایی نظیر کشیک‌خانه خزانه به سرعت مشغول استنساخ و یادداشت است. (ر.ک: جدول شماره ۱۷۵، ۱، ۳۶۵، ۳۷۳، ۲۴۸)

جدای از اعلام آشکار به «عمله خزانه» بودن در انجامه‌ها، با اشاراتی که نویسنده در برخی از انجامه‌ها به غنی‌بودن خزانه دولت صفوی و اینکه در کشیک‌خانه خزانه مشغول نوشتن است، اشتغال وی در خزانه‌داری صفویان اثبات می‌شود. احمد غلام هیچ‌گاه خود را صاحب جمع خزانه نمی‌داند؛ اما در برخی اسناد، گزارش‌هایی وجود دارد که وی به احترام از این مقام نام می‌برد؛ در جایگاه عمله خزانه، وی وظیفه گزارش‌دهی دخل و خرج ماهانه بیوتات و دیگر گزارش‌ها را به صاحب جمع خود داشته است.

علی‌رغم اطلاعات ذکرشده، همچنان سؤالاتی درباره هویت نویسنده مطرح است: چرا چنین فردی که علاقمندی به ثبت دقیق اسناد تاریخی و متون داشته به معرفی دقیق خود نپرداخته است. چرا نامی از کتابخانه محل استنساخ نمی‌برد، درحالی‌که از کشیک‌خانه خزانه نام می‌برد. در پایان یکی از اسناد اشاره نویسنده به نگارش نسخه در کشیک‌خانه خزانه عامره در سال ۱۱۴۰ق و بعد از گذشت ۵ سال از سقوط اصفهان و با وضع روحی مغشوش و ناراحت است. آیا در این سال هنوز احمد غلام در خزانه‌داری عامره یا خزانه کتب مشغول به کار است.

۲. هویت زمانی و مکانی

تاریخ کتابت این اثر عمدتاً در حدود سال‌های ۱۱۴۲-۱۱۳۵ق است. سال‌هایی که مقارن با سقوط حکومت صفویه به دست افغان‌ها است. در این تاریخ بیشتر اسنادی نوشته شده‌اند که دارای قلم تحریری و با ویژگی سرعت در نگارش و همراه با «انجامه» هستند. به عبارت دیگر نوشته‌های احمد غلام از تاریخ ۱۱۳۵ تا ۱۱۴۲ق و با امضا و نام خود وی هستند. اما در اسنادی که با قلم غیر تحریری و با قواعد خوشنویسی نوشته شده‌اند، نامی از احمد غلام و امضای وی نیست. این موضوع دربرگیرنده فرضیه‌هایی است: ۱. ممکن است احمد غلام در هنگام هجوم افغان‌ها و به منظور جلوگیری از نابودی اسناد و نسخ مهم خزانه کتب صفوی به تکمیل این نسخه که نویسنده یا مالکش مشخص نیست پرداخته باشد؛ ۲. ممکن است کل نسخه متعلق به احمد غلام باشد، ولی وی نام خود را صرفاً در پایان اسناد به قلم تحریری اضافه کرده باشد؛ ۳. ممکن است این نسخه را کاتبان متعدد در خدمت خزانه کتب صفوی

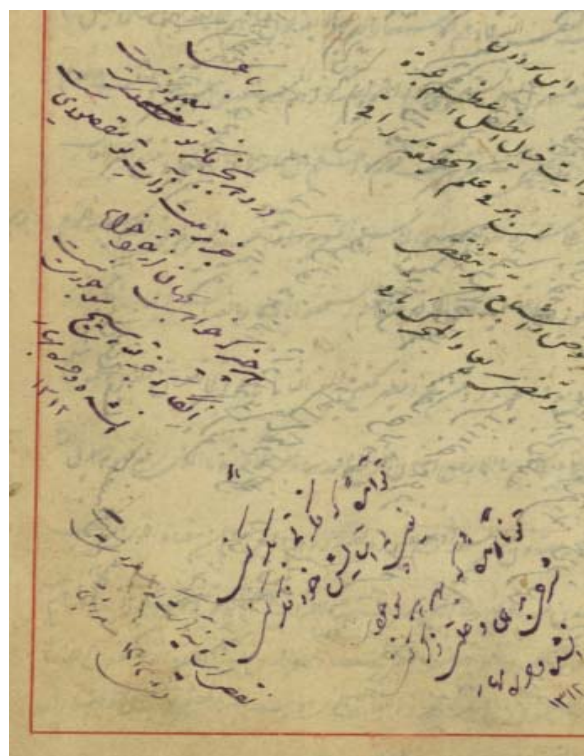
نوشته شده و احمد غلام هم در سال‌های مذکور مطالبی به آن اضافه کردن کرده باشد؛ اما شروع نگارش نسخه مشخص نیست. تاریخ‌هایی مانند ۱۰۵۹ و ۱۰۶۳ و ۱۰۹۳ و ۸۸۸ و ۱۰۳۱ ق. هم در نسخه موجودند که جزو متن اصلی نسخه هستند و نشانه‌ای که حکم به نگارش احمد غلام داشته باشد، دیده نمی‌شود. نکته مهم دیگر اینکه تواریخ ۱۰۵۹ و ۱۰۶۳ ق در پایین اسنادی هستند که در هرات و بسطام و شمال شرقی ایران و با عبارت «نوشته شد» ثبت شده‌اند. فرضیه‌ای که شروع نگارش را در ناحیه‌ای غیر از اصفهان و عمدتاً در شمال شرقی ایران نشان می‌دهد. در این میان ترقیمه با تاریخ ۱۰۶۳ ق همراه با صفت «بَیْدَه المُنْدَبِ غُلْمَان» است که مشخص نیست، غُلْمَان به چه کسی و به چه معنی به کار برده شده است. (ر.ک: جدول شماره ۱، ۳۷۱، ۲۳۹) بنابراین نظر محققانی چون شکراللهی طالقانی و صفت‌گل را نمی‌توان پذیرفت که زمان کتابت آن را از سال ۱۰۶۳ تا ۱۱۴۰ ق. می‌دانند. تاریخ‌های مانند ۱۱۹۱ ق. و ۱۲۹۱ ق. هم در آن وجود دارند که مالکان بعدی^۱ نسخه در ذیل اسناد مالی اضافه کرده‌اند. به لحاظ کمی، تعداد اسناد با قلم تحریری همراه با انجامه‌هایی که در سال ۱۱۳۸ ق. نوشته شده‌اند ۲۱ درصد از کل انجامه‌ها بوده و از سایر زمان‌ها بیشترند. ویژگی اسناد دارای این تاریخ هم اغلب سرعت در نگارش، قلم ریز و تحریری و فشردگی صفحات از نظر حجم مطالب است.

۱. درباره مالکان این نسخه چند نکته را می‌توان بیان کرد: ۱. مالک یا مالکان اولیه نسخه مشخص نیستند؛ ۲. گویا نسخه متعلق به کتابخانه سلطنتی است و کاتبانی که به جز احمد غلام، در آن مطالبی افزوده‌اند که نامی از آنها وجود ندارد؛ ۳. احمد غلام یکی از کاتبان و مالکان نسخه در دوره صفویه است؛ ۴. در دوره بعد و البته دوره قاجار مالکانی که نام و هویت آنها مشخص نیست، اسناد و صورت حساب‌های مالی را به آن افزوده‌اند که غالباً در ذیل صفحات خالی جُنگ یا صفحات جداگانه قید شده‌اند (ر.ک: جدول شماره ۱)؛ ۵. در دوره پهلوی کسانی مانند ملک‌الشعراى بهار و مسعود ثابتی (این فرد (۱۳۵۱ - ۲۷۶ ش) از مالکان و نمایندگان مردم مشهد در مجلس شورای ملی هشتم، نهم و پانزدهم و از هم‌حزبی‌های ملک‌الشعراى بهار در حزب دموکرات قوام‌السلطنه بود.) مالک نسخه بوده‌اند یا نسخه را در دست داشته‌اند و مطالبی به منظور تصحیح و شناخت آن در برخی صفحات افزوده‌اند. در تصویر زیر نمونه‌ای از اضافات متنی ملک‌الشعراى بهار و مسعود ثابتی وجود دارد.

۱۶۶ / اهمیت «انجامه‌ها» در شناخت ارزش‌های تاریخی نسخه خطی ... / وحید عابدین پور و ...

جدول شماره ۲: تقسیم‌بندی انجامه‌ها براساس زمان‌بندی

سال (ه.ق.)	توضیحات	تعداد	درصد
بدون تاریخ	«انجام» های درون متنی از مؤلفین آثار	۱۷	۳۰
بدون تاریخ	انجامه های بدون تاریخ از احمد غلام	۸	۱۴
۱۱۳۵	انجامه های با نام احمد غلام	۱	۲
۱۱۳۶	انجامه های با نام احمد غلام	۱	۲
۱۱۳۷	انجامه های با نام احمد غلام	۲	۳
۱۱۳۸	انجامه های با نام احمد غلام	۱۳	۲۳
۱۱۳۹	انجامه های با نام احمد غلام	۸	۱۴
۱۱۴۰	انجامه های با نام احمد غلام	۳	۵
۱۱۴۲	انجامه های با نام احمد غلام	۳	۵
۱۱۵۰	مورد استثنا در این تاریخ که هویت نامعلوم دارد.	۱	۲
مجموع	-	۵۷	۱۰۰

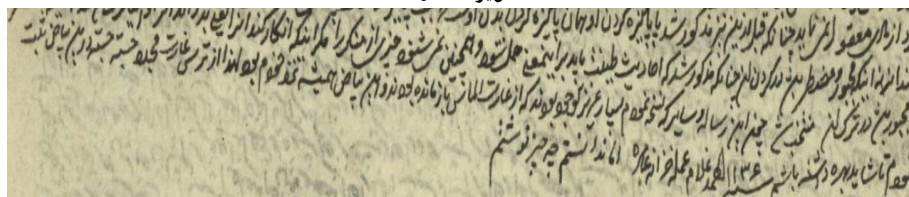

تصویر شماره ۱

طبق مندرجات جدول شماره ۲، تعداد ۴۰ انجامه در این نسخه وجود دارند که همگی از احمد غلام هستند و در پایان اسنادی که با قلم تحریری وجود دارند، قید شده و همگی در فاصله هفت ساله از سال ۱۱۳۵ق. تا ۱۱۴۲ق. نوشته شده‌اند. با توجه به این که ۳۷ درصد انجامه‌ها مربوط به سال‌های ۱۱۳۸ و ۱۱۳۹ق. هستند، می‌توان انجامه‌های با قلم احمد غلام را که بدون تاریخ هستند، در ذیل این تواریخ جای داد. هرچند این یک فرضیه است. با احتساب این احتمال ۴۶ درصد اسناد در این دو تاریخ و به‌ویژه سال ۱۱۳۸ق. نوشته شده‌اند. شروع ثبت انجامه‌ها هم از سال ۱۱۳۵ق. است و پایان با یک استثنا (سند سال ۱۱۵۰ق.) به سال ۱۱۴۲ق. ختم می‌شود. (ر.ک: تصاویر جدول شماره ۱) یعنی نویسنده از زمان سقوط صفویان به مدت هفت سال با تحمل انواع فشارهای روحی به نگارش یا تکمیل این نسخه پرداخته است. این اقدام، دلیلی مهم‌تر از ثبت حداکثری اسناد به منظور جلوگیری از نابودی آنها را ندارد. در تأیید این مطلب بررسی جدول بالا نشان می‌دهد در فاصله سال‌های ۱۱۳۵ تا ۱۱۳۸ق. یعنی در مدت سه سال تنها تعداد چهار سند نوشته شده‌اند که انجامه‌های تاریخ‌دار دارند. اما با حاکمیت اشرف افغان سرعت نگارش و کمیت آنها بیشتر می‌شود. موضوعی که بیانگر شدت وخامت اوضاع کشور و شهر اصفهان در دوره حکومت محمود افغان در فاصله سال‌های ۱۱۳۵ تا ۱۱۳۸ق. است. از سال ۱۱۴۱ق. هیچ سندی با امضای احمد غلام وجود ندارد و این جای سؤال را باقی می‌گذارد. سال ۱۱۴۲ق. که سال خاتمه انجامه‌های احمد غلام است، سال سقوط افغان‌ها و ورود نادر شاه به همراه شاه طهماسب دوم صفوی به اصفهان است. به عبارتی پایان انجامه‌ها با پایان فتنه افغان‌ها در اصفهان همزمان است. بنابراین فرض نگرانی نویسنده از این واقعه و از بین رفتن اسناد تاریخی، فرضی منطقی است. چنان‌که زمان شروع آنها هم به سال ۱۱۳۵ق. یعنی سال آغاز شورش افغان‌ها می‌رسد. در این میان سندی مربوط به تاریخ ۱۱۵۰ق. وجود دارد که با آخرین انجامه به قلم احمد غلام هفت سال فاصله دارد و فرض نگارش آن توسط فرد دیگری را به ذهن می‌رساند. اگر در آمار ماه‌ها دقت شود نکات مهمی به چشم می‌خورد. بیشترین آمار ثبت انجامه در ماه جمادی‌الثانی و سپس جمادی‌الاول سال ۱۱۳۸ق. است. بعد از آن جمادی‌الاول سال ۱۱۳۹ق. قرار دارد. هرچند در ماه‌های ربیع‌الاول و شوال هم معدود انجامه‌هایی وجود دارند، اما در کل ماه جمادی‌الاول سال‌های مذکور و جمادی‌الثانی سال ۱۱۳۸ق. را از پرکارترین ماه‌های نویسنده باید دانست. (ر.ک: جدول شماره ۱) یعنی احمد غلام در مقاطعی از سال‌های ۱۱۳۵ تا ۱۱۴۲ق. به کار نوشتن پرداخته است، نه اینکه دائم و به صورت شبانه‌روزی به این کار پرداخته باشد. به‌طورمثال در سال ۱۱۴۰ق. تقریباً در ماه صفر و در سال ۱۱۴۲ق. صرفاً در ماه شوال به نوشتن پرداخته است. همان‌طور که عبارت انجامه

سال ۱۳۳۶ق. با مضمون: «جسته جسته در این بیاض ثبت نمودم» (تصویر زیر) بیانگر این مدعاست.

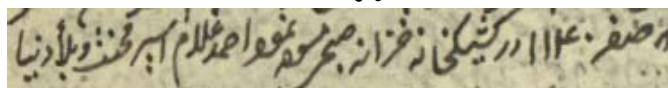
تصویر شماره ۲

نکته دیگر اینکه نامی از ماه‌های محرم، شعبان، رجب، ذی‌القعدة و ذی‌الحجه و رمضان در هیچ‌کدام از انجامه‌ها برده نشده است. در انجامه‌های اغلب اسناد هم تواریخی قید شده‌اند که برخی جزء خود متن سند (انجام) است و برخی دیگر را کاتب (انجامه) قید کرده است. با توجه و استناد به تواریخ موجود در داخل اسناد که سال‌های متعددی از دهه‌های اولیه حکومت صفوی تا پایان آن را نشان می‌دهد، محققان و فهرست‌نویسان در معرفی آن فاصله زمانی ۱۱۴۱ – ۱۰۶۳ق. را در نظر گرفته‌اند؛ اما در اسناد مختلف احمد غلام به شرایط بد سیاسی و امنیتی کشور بعد از شورش افغان‌ها اشاره می‌کند. در این خصوص اسنادی وجود دارند که حاکی از نگرانی نویسنده و سرعت در نگارش اوست. جمله «ندانم که چه نوشتم» (ر.ک: جدول شماره ۱ و تصویر شماره ۲) عبارتی تکراری در این اسناد است که همراه با سال‌های سقوط صفویه و حاکمیت افغان‌ها است؛ چنان‌که به واقعه فتح شهر قم و نابودی کشور و غارت خانه‌ها در سال ۱۱۳۸ق. و بعد از آن اشاره دارد. (ر.ک: جدول شماره ۱، ۴۹) وجود انجامه‌هایی که اشاره به بلده بسطام و هرات دارند، نشان می‌دهد طبق گفته طالقانی این نسخه صرفاً در اصفهان نوشته نشده است؛ هر چند نگارش (یا اضافات) احمد غلام عمدتاً در اصفهان انجام می‌شود. در همین رابطه باید افزود با دقت در قلم‌های صفحات مختلف می‌توان متوجه شد که حتی مطالب یک صفحه در زمان‌های مختلف نوشته شده‌اند؛ زیرا ترکیب‌های با رنگ‌ها و تاریخ‌های متفاوت در یک صفحه دیده می‌شود. (ر.ک: جدول شماره ۱، ردیف ۳۱)

از دیگر ویژگی‌های تقویمی این اثر وجود انواع گاه‌شمارها یا تقویم‌های زمانی به کار رفته در آن است. نکته‌ای که به ارزش‌های فرامتنی این نسخه می‌افزاید؛ زیرا به کاربری این زمان‌شمارها در عصر صفوی اشاره دارند. تقسیم‌بندی وی شامل روز، هفته، ماه و سال می‌شود. مثال:

تصویر شماره ۳

وجود گاه‌شماری‌ها محدود به «انجامه‌ها» نمی‌شود؛ بلکه در میان متن نیز تاریخ‌گذاری‌های مربوط به متون دیده می‌شود. در این میان غلبه با گاه‌شماری هجری و ترکی، دوازده حیوانی است و گاه‌شماری‌های خورشیدی به‌ندرت به کار رفته‌اند. گاه‌شماری براساس زمان مالیات‌گیری از نمونه‌های نادر در این نسخه هستند. درباره گاه‌شماری تطبیقی هم در اکثر موارد گاه‌شماری‌های هجری قمری همراه با ترکی، دوازده حیوانی پیوند خورده‌اند. تقویمی که در عصر صفوی کاربرد رسمی و دیوانی داشت. (منشی قمی، ۱۳۸۳: ۵۹۲؛ وحیدقزوینی، ۱۳۸۳: ۳۰۶) نگارش با جزئیات زمان‌ها فرصت تحلیل به مخاطب می‌دهد؛ اینکه چگونه و در چه بازه زمانی و با چه سرعتی اسناد نوشته شده‌اند. به‌عنوان نمونه در یکی از ورق‌ها دو نامه وجود دارد که یکی از آنها فرمان سلطان سنجر سلجوقی و دیگری مکاتبات اسکندرپاشا وزیر سلطان سلیمان اول عثمانی است. اولی در ماه ۲۸ جمادی‌الاول سال ۱۱۳۸ ق. و دومی در ابتدای جمادی‌الثانی همان سال نوشته شده است. هر دو سند هم برگرفته از مجمع حیدربیک ایواغلی هستند. مطلبی که نشان می‌دهد نویسنده نگارش روزانه داشته و فرضیه اشتغال اصلی وی به نویسندگی یا کاتب‌بودن او در کنار دیگر مشاغل را تقویت می‌کند. در این زمینه انجامه مربوط به سال ۱۱۳۶ ق. احمد غلام عنوان می‌کند که بیاض خود را همیشه همراه خود داشته و نکات و یادداشت‌هایی را به آن اضافه می‌کرده است. دلیل همراه‌داشتن نسخه را نیز ترس از غارت‌های مکرر افغان‌ها می‌داند.

تطبیق زمان‌ها بر مبنای تقویم هجری قمری است. شکل تاریخ‌گذاری‌ها گاه به‌صورت عددی هم به کار رفته است. به‌عنوان نمونه ۱۳۸/۵/۵ ق. که تاریخ اتمام کتابت یکی از اسناد است. (احمد غلام، نسخه ۳۴۵۵: ۲۴۷) همان‌طور که پیشتر ذکر شد، وجود تاریخ‌گذاری ترکی در این دوره کاربرد رسمی و دیوانی داشت و مورخان و منجمان برای تطبیق زمان‌ها به کار می‌بردند. احمد غلام هم بی‌شک یکی از منجمان این دوره به شمار می‌رود. وجود اسناد متعدد در باب هندسه و نجوم و گاه‌شماری به‌ویژه در بخش انتهایی این نسخه مؤید این مطلب است. این موضوع مؤید نظر شاردن درباره گرایش عمومی به نجوم در جامعه عصر صفوی است. (نک: فریر، ۱۳۸۴: ۲۷۱)

۳. شرایط تاریخی

شناسایی و فهم نکات تاریخی متعدد درباره ویژگی‌های اواخر دوره صفوی و همزمان با روی کار آمدن افغان‌ها از جمله فواید تاریخی این نسخه است. از جمله جنگ‌های بین اشرف افغان و عثمانی و شکست و پیروزی وی، قتل عامی که شامل چهارپایان نیز می‌شد، اعلام اطاعت شهرهای مختلف مانند تهران و ساوه که برای عرض اطاعت در سال ۱۱۳۸ ق. به شهر قم رفتند، ساخت باروی شهر توسط اشرف افغان در ۱۱۳۸ ق، غارت خانه‌ها و باج‌خواهی «الماس» غلام محمود افغان، از بین رفتن مردان به طوری که اصفهان دارالسلطنه را به «شهر زنان» لقب می‌دهد. (ر.ک: جدول شماره ۱، ۴۳۲) این لقب مربوط به سال ۱۱۳۷ ق. و مقارن حمله محمود افغان به یزد است. به طوری که جمعیت مردان شهر به حداقل ممکن رسیده و شهر زنان لقب گرفته است. عکس‌العمل شهرها در برابر افغان‌ها نیز در انجامه‌ها قابل پیگیری است. چنان‌که شهر یزد و قم با جنگ، ولی شهرهای تهران و ساوه با صلح فتح شدند. خشکی یا کم‌آبی زاینده‌رود و مرگ و میر ماهیان و حیوانات نیز مطلب مهمی است که در وصف سال ۱۱۳۸ ق. ذکر می‌شود. خشکی که دلیل آن نه حمله افغان‌ها بلکه سوء مدیریت شهری است؛ زیرا در ادامه همین انجامه احمد غلام نقد معناداری به حکومت شاه سلطان حسین می‌کند و مشکل را مدیریت ناکارآمد وی می‌داند. وی با اشاره به ۲۹ سال نبود رهبری لایق به سال ۱۱۰۵ ق. اشاره می‌کند که شاه سلطان حسین روی کار آمد. در این ارتباط در انجامه دیگری به خزانه غنی صفویه که به سلطان حسین رسید و نتوانست در جهت حفظ حکومت از آن استفاده کند، اشاره شده و او را در زمره اولاد ناشایست وصف می‌کند. اوصافی که به نوعی بازتاب افکار عمومی آن زمان هم هستند. عبارت «پادشاهان ولایت‌نشان صفوی» در این انجامه عبارت پر معنایی به جهت رویکرد و جهان‌بینی مذهبی و دینی است. «پادشاه» واژه‌ای با بار دنیوی و «ولایت» واژه‌ای با بار معنوی و اخروی است. اما با استثنای سلطان حسین صفوی از جمع سلاطین با این صفت، در حقیقت پایان حکومت صفوی را پایانی بر مقام معنوی آن نیز می‌داند و به نوعی آن را خسران از مقامات دنیوی و اخروی می‌داند. (احمد غلام، نسخه ۳: ۴۵۵)

بنای باروی شهر اصفهان نکته تاریخی مهمی است که احمد غلام تاریخ دقیق آن را در روز یکشنبه ۲۱ جمادی‌الثانی سال ۱۱۳۸ ق. بیان می‌کند. این توصیفات و توصیفات سایر منابع تاریخی از ویژگی‌های این زمان مانند خوردن حیوانات، گرانی شدید قیمت اقلام خوراکی، محاصره از شش تا نه ماه، شیوع قحطی و مرگ و میر از گرسنگی، شیوع بیماری‌های واگیردار، از بین رفتن آثار فرهنگی و هنری و صنعت و نظام آبیاری (حزین لاهیجی، ۱۳۵۷: ۱۹۹؛ آصف،

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۰، شماره ۲۵، بهار و تابستان ۱۳۹۹ / ۱۷۱

۱۳۵۲: ۱۵۹) اهمیت کار احمد غلام را مشخص می‌کند که به جای سد جوع یا حفظ جان و مال و خیانت در امانت و فروش و واگذاری خزانه اموال فرهنگی و اقتصادی به دشمن، به استنساخ حداکثری نسخ خطی می‌پردازد. طبق انجامه‌های سال ۱۱۳۵ و ۱۱۳۶ ق. غارت‌های زمان محمود افغان به صورت مکرر بوده و احمد غلام ضمن اشاره به آنها می‌گوید متن‌های نوشته شده را منتخب می‌کردم چون ترس از غارت مجدد داشتم و می‌خواستم حداکثر محتوای متون را ثبت کنم. (احمد غلام، نسخه ۳۴۵۵: ۴۹)

استفاده از واژه «ایران» در انجامه‌ها و در توصیف ویژگی‌های سال‌های ۱۱۳۵ تا ۱۱۴۲ ق. بیانگر گستره حوادث فراتر از شهر اصفهان و آگاهی نویسنده از آنهاست. اطلاع درباره چگونگی فتح شهرهای یزد، قم و ساوه و همچنین خزانه غنی صفویان در شهرهایی غیر از پایتخت مؤید این مطلب است. در باب شرایط سیاسی سال‌های ۱۱۳۹ و ۱۱۴۰ ق. و با استناد به انجامه‌های این زمان، سال‌های اوج جنگ‌های بین ایران و عثمانی در زمان حاکمیت افغان‌هاست. جنگ‌هایی که پیروز نهایی نداشت؛ هرچند اشرف افغان برای مدتی محدود توانست با پذیرفتن فتوحات روس و عثمانی و ترفندهای نظامی در برابر آنها مقاومت کند. احمد غلام در این تاریخ همچنان از عثمانی با نام «روم» یاد می‌کند و جنگ‌های صفویه و عثمانی را جنگ‌های ایران و روم نام می‌نهد. (ر.ک: جدول شماره ۱)

در سندی که در صفحات ابتدایی نسخه وجود دارد، احمد غلام گزارش سه مرحله‌ای دخل و خرج از سال ۱۱۰۷ ق. (دو سال پس از جلوس شاه سلطان حسین) تا سال ۱۱۲۰ ق. را به مقامی می‌دهد که گویا شاه باشد. در این سند واژه «احمد» بدون قید «غلام» و سایر توضیحات در پایین سطر اول سند قید شده است. هیچ‌گونه شباهت محتوایی و مکان قرارگیری با دیگر انجامه‌ها در این باره دیده نمی‌شود. در این سند وضعیت مالی کشور و خزانه در طی نزدیک به ۱۳ سال و در طی سه مرحله بررسی شده و نشان می‌دهد هرچه به پایان حکومت نزدیک می‌شود، این اوضاع به سمت وخامت حرکت می‌کند.

۴. منابع تاریخی

مجمع حیدریبیک: «این منبع مهم‌ترین منبع مورد استفاده این جنگ به شمار می‌رود.» ۳۷ درصد از کل انجامه‌هایی که ترقیمه احمد غلام را دارند، برگرفته از مجمع حیدریبیک هستند. احمد غلام به صراحت اعلام می‌کند که این نسخه ارزشمند است. «مجمع الانشاء حیدریبیک ایواغلی» یا نسخه «جامع مراسلات اولوالالباب» نام کامل این منبع است. نسخه‌ای که دربرگیرنده مکاتبات و منشآت غریبه و بدیعه شامل دو قسمت ۱. اسناد از سلجوقی تا صفوی؛ ۲. اسناد و

مکاتبات از ابتدای صفویان تا سال ۱۰۷۵ق، سال قتل حیدر بیگ به دست شاه عباس دوم (م ۱۰۷۷ق)، است. در قسمت دوم اسناد هفت پادشاه دوره صفوی در هفت فصل و یک خاتمه وجود دارد. (بنانی و دیگران، ۱۳۸۰: ۱۰) دو نسخه موجود از این نسخه یکی اهدایی مهدی بیانی در کتابخانه ملی ایران و دیگری توسط «شارل ریو» در فهرست نسخ خطی موزه بریتانیا قرار گرفته‌اند. (خامچی، بی تا: ۲۲ - ۱۸) طبق گفته نوایی، نسخه خطی این اثر در سه جلد و نسخه عکسی آن در پنج جلد در دانشگاه تهران موجود است، ولی فاقد نامه‌های دوره شاه اسماعیل تا اواخر شاه طهماسب است. (نوایی و دیگران، ۱۳۹۲) امانت‌داری علمی احمد غلام از استناد به این منبع و ذکر ارزش‌های تاریخی آن در انجامه‌های پایان اسناد مربوطه به این نسخه مشخص می‌شود. اینکه چقدر از سبک مجمع‌الانشاء در جنگ احمد غلام استفاده شده است، نیازمند تطبیق متون و فهرست این دو نسخه است؛ اما با توجه به این موضوع که سال ۱۰۷۵ق. پایان کار حیدر بیگ بوده و در مقابل حدود سال‌های ۱۰۶۳ق. زمان شروع نگارش نسخه جنگ احمد غلام است، فرضیه تداوم و ترویج کارهایی از جنس اقدامات حیدر بیگ و سلف وی توسط احمد غلام و معاصران وی را تقویت می‌کند. منتخباتی از تاریخ هشت بهشت ادریس بتلیسی و تاریخ نگارستان قاضی احمد غفاری و همچنین سوادنامه‌های سیاسی و معرفی وقایع تاریخی مربوط به آنها به‌ویژه نامه‌های جلال‌الدین محمد اکبر، پادشاه گورکانی هند در این اثر سهم عمده‌ای دارند. (همان، ۱۳۸۱: ۱۶)

در انجامه‌ای احمد غلام اشاره به مالکیت این منبع به خودش دارد که از طرف حسین قلی شاملو به وی اعطا شده است. موضوعی که نشان می‌دهد احمد غلام کاتب، نسخه‌بردار و مسوده‌نویس نام‌آشناست که سفارش‌های کتابت سایر افراد را جدای از وظایف مقرر دولتی داشته است.

از دیگر منابعی که احمد غلام از آن استفاده کرده، کتابی با نام «فرنگ» است که از آن نشانی نیست و دارای غلط‌هایی هم بوده که نویسنده آن را اصلاح کرده است. (احمد غلام، نسخه ۳۴۵۵: ۱۶۰) همان‌طور که به انتخاب و اصلاح متونی از منابع دیگر مانند صحائف الاخبار می‌پردازد، منبعی که از منجم‌باشی دربار عثمانی به نام احمد افندی است. نکته مهم اینکه احمد غلام بدون اشاره به نام خود در عنوان این سند به معرفی این منبع و ذکر اصلاحات و متن‌های منتخب خود از آن پرداخته است. یعنی در مقابل «انجامه» باید از این مطلب به نام «آغاز» یاد کرد. آغازهایی که به‌مثابه انجامه‌ها می‌تواند محل تأمل و تحلیل باشند. البته در سایر اسناد این نسخه که دارای «انجام» هستند، منابعی مانند کشکول و خلاصه الحساب شیخ بهایی و منشآت خوانساری هم ذکر شده‌اند.

درباره نحوه استفاده از این منابع با توجه به شرایط موجود، احمد غلام دست به انتخاب و گزیده‌گویی و گزیده‌نویسی زده است. عبارت «منتخب شد» در انجامه‌ها به این مهم اشاره دارد. اما اینکه کیفیت انتخاب‌ها و امانت‌داری‌اش چگونه است، باید با تطبیق متون داوری کرد. این در حالی است که علاوه بر انتخاب، به حک و اصلاح البته در متونی پرداخته است که از نظر وی دارای اغلاط بسیاری بوده‌اند. (احمد غلام، نسخه ۳۴۵۵: ۴۰۵)

اسناد تاریخی به‌ویژه منشآت سلطانی و نامه‌های ایران به هند و عثمانی و بالعکس بخش شایان توجهی از نسخه را به خود اختصاص داده است. تکثر نامه‌ها را احمد غلام در یکی از انجامه‌های سال ۱۳۸۱ق. با عبارت «بسیاری از این دست نامه‌ها به روم فرستاده شد» بیان می‌کند. (احمد غلام، نسخه ۳۴۵۵: ۲۴۷) درباره نحوه دسترسی احمد غلام به منابع اشاره شده فرضیه استفاده وی از منابع کتابخانه‌های شاه سلیمان که در کتابخانه مدرسه چهارباغ نگهداری می‌شده، (کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۵۰؛ شاردن، ۱۳۷۹: ۴۵) مطرح است. چنان‌که از کتاب *جغرافیای اصفهان* نوشته حسین‌خان تحویلدار نیز بر می‌آید، سلاطین صفوی کتب هر علمی را پس از تصحیح و تنقیح برای سه مکان کتابخانه امام ثامن حضرت رضا(ع) در خراسان، کتابخانه شاه صفی در اردبیل و کتابخانه دولتی مدرسه چهارباغ در اصفهان وقف می‌کردند تا ضبط و محفوظ بماند. (تحویلدار، ۱۳۴۲: ۸۸)

نتیجه

جنگ‌ها سواى سلاطین نویسنده‌گان آنها، نوعی اقدام فرهنگی، اغلب در شرایط تاریخی خاص و در جهت حفظ و معرفی متون و اسناد تاریخی مهم و پراکنده به شمار می‌روند. اقدامی که در اواخر دوره صفوی و از زمان شاه صفی به بعد عمدتاً به دلیل ازدیاد متون مکتوب از یک‌سو و تزلزل سیاسی از سوی دیگر می‌توان شاهد افزایش انواع آنها بود. «انجامه‌ها» سر نخ مهمی در اثبات و فهم این ادعا به شمار می‌روند. چنان‌که درباره نسخه خطی جنگ احمد غلام، انجامه‌ها، به چند دلیل دارای ارزش‌های تاریخی‌اند. تشخیص هویت نویسنده یا نویسنده‌گان اصلی و فرعی این نسخه با دقت در ثبت انجامه‌ها قابل پیگیری است. بر همین اساس و با استناد به انجامه‌هایی که احمد غلام ثبت کرده است، به صراحت نمی‌توان وی را تنها نویسنده این نسخه دانست. نوع قلم‌ها، تعدد، تاریخ‌های کتابت و محل و محتوای انجامه‌ها این مهم را اثبات می‌کند. جایگاه اداری، شغل یا مشاغل، مذهب، علاقه به نجوم و گاه‌شماری نویسنده در بطن انجامه‌ها موجود است؛ هر چند برخی از مشخصه‌های هویتی وی آشکار نشده است. در این باره باید افزود که با پی‌بردن به شغل نویسنده، ارزش و ویژگی‌های اسناد مالی اواخر دوره صفویه

از سال ۱۱۰۵ تا ۱۱۲۹ق. برای بررسی‌های تاریخی روشن می‌شود. انجامه‌ها از معدود مسیرهای یافتن منابع تاریخی استفاده شده در این نسخه هستند. منابعی که برخی از آنها مفقود شده و اثری از آنها نیست. سوی این موضوع، نحوه استفاده از منابع مذکور و حک و اصلاح و همچنین محتوای انتخاب شده از آنها توسط احمد غلام و دلایل آن قابل رصد است. مطالعه تطبیقی این منابع با موارد مشابه، زمینه بررسی دخل و تصرفات و البته کشف موارد فراموش شده را ایجاد می‌کند. مشاهدات عینی کاتب در انجامه‌ها، با عنایت به اینکه روزانه ثبت شده و با هدف تاریخ‌نگاری هم نوشته نشده‌اند، ارزش‌های تاریخی این نسخه را دو چندان می‌کند. توصیفات احمد غلام درباره وقایع تاریخی سال‌های ۱۱۳۵ تا ۱۱۴۲ق. به دلیل حضور و مشاهده مستقیم واجد اهمیت‌اند. دوران حکومت محمود و به‌ویژه اشرف افغان و نحوه برخورد آنها با مردم، وضعیت خزانه و خزانه‌داری دولت صفوی، ساخت باروی شهر اصفهان، نبرد با دولت عثمانی و روسیه، چگونگی فتح شهرهای ایران به زور یا به صلح، عناوین و القاب تاریخی به کار رفته درباره شهر اصفهان، وجود و ذکر وضعیت اسناد حکومتی در معرض خطر، وجود انواع گاه‌شماری‌های رایج در جامعه عصر صفوی و تعیین زمان دقیق حوادث و وقایع از اهم داده‌های تاریخی منعکس شده در انجامه‌ها هستند که کاتب نسخه، آنها را از نزدیک دیده و ضبط کرده است. احمد غلام علاوه بر داده‌های توصیفی در انجامه‌ها، به داوری حاکمان صفوی که در دربارشان حضور داشته به‌ویژه شاه سلیمان و شاه سلطان حسین پرداخته است. انجامه‌ها همچنین درباره دلایل نوشتن نسخه و نسخی مانند آنها در این برهه تاریخی سرنخ‌هایی دارند. سرنخ‌هایی که از انگیزه‌های پنهان کاتب به اضافه شرایط محیطی و زمانی (تحلیل متنی و ساختاری در پدیدارشناسی هوسرل) به دست می‌آید که مهم‌ترین آنها تلاش برای حفظ حداکثری متون تاریخی در شرایط بحرانی غارت افغان‌ها برای آیندگان است. بنابراین پنج موضوع کلیدی در انجامه‌های نسخه احمد غلام وجود دارد که در راستای پاسخ‌گویی به مسئله اصلی تحقیق هستند: ۱. شناخت هویت کاتب و نویسنده یا نویسندگان؛ ۲. ذکر منابع تاریخی واجد ارزش؛ ۳. مشاهدات عینی کاتب در زمان کتابت؛ ۴. انگیزه‌ها و دلایل کتابت این قبیل آثار؛ ۵. سایر اطلاعات (زبان‌شناسی، جامعه‌شناسی، گاه‌شماری و ...).

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۰، شماره ۲۵، بهار و تابستان ۱۳۹۹ / ۱۷۵

کتاب‌شناخت

- آصف، محمد هاشم (۱۳۵۲) *رستم‌التواریخ*، به اهتمام محمد مشیری، چاپ ۲، تهران: سپهر.
- اعرابی، محمد و حسن بودلایی، (۱۳۹۰) «استراتژی تحقیق پدیدارشناسی»، *فصل‌نامه روش‌شناسی علوم/انسانی*، سال ۱۷، شماره ۶۸.
- اسفندیاری مهنی، زهرا (۱۳۹۷) «جایگاه منجمان در دوره صفویه»، *مجله مطالعات ایرانی*، سال ۱۷، شماره ۳۴.
- افشار، ایرج (۱۳۸۱) «مقام انجامه در نسخه»، *نامه بهارستان*، سال ۳، شماره ۱، دفتر ۵.
- افشار، ایرج و محمدتقی دانش‌پژوه (۱۳۶۳) *نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک*، جلد ۵، مشهد: آستان قدس رضوی.
- امامی، عبدالحسین و دیگران (۱۳۹۱) «روش تحقیق کیفی پدیدارشناسی»، *مجله پرستاری و مامایی جامع‌نگر*، سال ۲۲، شماره ۶۸.
- بنانی، امین، لکه‌هات سیوری و دیگران (۱۳۸۰) *صفویان*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی.
- تحویلدار، میرزا حسین (۱۳۴۲) *جغرافیای اصفهان (جغرافیای طبیعی و انسانی و آمار اصناف شهر)*، به کوشش منوچهر ستوده، تهران: دانشگاه تهران.
- حزین لاهیجی، محمدعلی (۱۳۵۷) *تذکره حزین*، تصحیح علی دوانی، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- خامچی، محمود (بی‌تا) *مجمع‌الانشاء حیدر بیگ ایواغلی*، گنجینه اسناد، بی‌نا.
- دلاواله، پیتر و (۱۳۷۰) *سفرنامه دلاواله*، ترجمه شعاع‌الدین شفا، چاپ ۲، تهران: علمی و فرهنگی.
- شاردن، ژان (۱۳۷۹) *سفرنامه شاردن (قسمت اصفهان)*، ترجمه حسین عریضی، اصفهان: گل‌ها.
- شاملو، ولی قلی بن داود قلی (۱۳۷۱) *قصص الخاقانی*، جلد ۱، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- شکراللهی طالقانی، احسان‌الله (۱۳۸۲) «احمد غلام عملة خزانه و حکایت کتابت جنگ در جنگ»، *پیام بهارستان*، ۲۲-۲۳.
- صفت گل، منصور (۱۳۸۳) «جنگ احمد غلام، متنی ناشناخته و مهم برای پژوهش درباره سال‌های پایانی فرمانروایی صفویان»، نخستین همایش ایران‌شناسی، بنیاد ایران‌شناسی.
- صفری آق‌قلعه، علی (۱۳۹۰) *نسخه شناخت*، با مقدمه ایرج افشار، تهران: میراث مکتوب.
- غلام، احمد (۱۱۴۱-۱۱۳۵ق) *جنگ* (نسخه خطی جنگ احمد غلام)، کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، شماره دستیابی ۳۴۵۵.
- فریر، رانلد دبلیو (۱۳۸۴) *برگزیده و شرح سفرنامه شاردن*، ترجمه حسین هژیریان و حسن اسدی، تهران: فرزانه روز.
- قائم مقامی، جهانگیر (۱۳۵۰) *مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی*، تهران: انجمن آثار ملی.
- کمپفر، انگلبرت (۱۳۶۳) *سفرنامه کمپفر*، ترجمه کیکاووس جهان‌داری، چاپ ۳، تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی.

۱۷۶ / اهمیت «انجامه‌ها» در شناخت ارزش‌های تاریخی نسخه خطی ... / وحید عابدین پور و ...

- کهدویی، محمد کاظم (۱۳۸۶) «تحقیقی درباره شخصیت و مقام شاعری غنیمت کنجاهی»، *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد*، شماره ۱۵۸.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۸۰) *تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخ خطی*، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- منشی قمی، احمد بن حسین (۱۳۸۳) *خلاصه التواریخ*، تصحیح احسان اشراقی، چاپ ۲، تهران، دانشگاه تهران.
- منشی، اسکندر بیک (۱۳۸۲) *تاریخ عالم‌آرای عباسی*، به کوشش ایرج افشار، چاپ ۳، تهران، امیر کبیر.
- میرزا سمیعا (۱۳۳۲) *تذکره الملوک*، بخش نخست، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران، کتابفروشی تهران.
- نوابی، عبدالحسین و عباسقلی غفاری فرد (۱۳۸۱) *تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوران صفویه*، تهران: سمت.
- وحید قزوینی، محمد طاهر بن حسین (۱۳۸۳) *تاریخ جهان‌آرای عباسی*، مقدمه و تصحیح سیدسعید میرمحمد صادق، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- هوسرل، ادموند (۱۳۸۲) *تأملات دکارتی مقدمه‌ای بر پدیدارشناسی*، ترجمه عبدالکریم رشیدیان، تهران: نشر نی.
- (سایت کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی،
<http://dlib.ical.ir/site/catalogue/501965>)

List of sources with English handwriting

Persian Source

- Āṣif, Moḥammad Hāšim (1352 Š.), *Rostam al-Tavārīk*, edited by Moḥammad Moširī, Tehran: Sepehr. [In Persian]
- Afšār, Īraj (1381 š.), “Maqām-e Anjāma dar Noska”, *Nāma-ye Bahāristān*, 3, No. 1, pp. 39-100. [In Persian]
- Afšār, Īraj; Moḥammad Taqī Dānišpezūh (1363 Š.), *Noskahā-ye kaṭī-e Kitābkāna-ye Millī Malik*, Vol. 5, Āstān-e Qods-e Rażavī, Mashahd. [In Persian]
- A`rābī, Moḥammad; Ḥasan Būdlāī (1390 Š.), “Estirāṭizī Taḥqīq-e Padīdāršināsī”, *Faṣlnāma-ye Raviššināsī-e ‘Olūme- Ensānī*, 17, No. 68, pp. 31-58. [In Persian]
- Banānī, Amīn; et. al. (1380 Š.), *Šafavīds*, translated by Yaḳūb Āzand, Tehran: Mawlā.
- Emāmī, ‘Bd al-Hosyan; et. al. (1391 Š.), “Raviš-e Taḥqīq-e Kaiṭī-e Padīdāršināsī”, *Majāla-ye Parastārī va Māmāī-e Jami`nigar*, 22, No. 68, pp. 56-63. [In Persian]
- Esfandīārī Mahnī, Zahrā (1397 Š.), “Jāygāh-e Monajīmān dar Dora-ye Šafavī”, *Majāla-ye Moṭāli`āt-e Īrānī*, 17, No. 34, pp. 9-25. [In Persian]
- Ġolām, Aḥmaad (1135-1141), *Ĵong (Noskā-ye kaṭī-e ĵong-e Aḥmad Ġolām)*, Kitābkāna va Markaz-e Asnād-e Majlisa Šorāya Eslāmī, No. 3455. [In Persian]
- Hazīn Lāhijī, Moḥammad ‘Alī (1357 Š.), *Tazkara-ye Hazīn*, edited by ‘Alī Davānī, Markaz-e Asnād-e Enqilāb-e Eslāmī. [In Persian]
- Kohdūī, Moḥammad Kāzim (1386 Š.), “Taḥqīqī darbāra-ye Šakšīyat va Maqām-e Šā`erī Ġanīmat Kanjāhī”, *Majāla-ye Dāniškada-ye Adabiāt va ‘Olūm-e Ensānī Mashhad*, No. 158, pp. 139-158. [In Persian]
- kāmčī, Maḥmūd (n. d.), “Maĵma‘ al-Enšā Ḥaydar Bayg Evāġlī”, *Ganĵīna Asnād*, pp. 14-22. [In Persian]
- Māyil Hiravī, Najīb (1380 Š.), *Tārīk-e Noskāpardāzī va Tašḥīḥ-e Entigādī-e Nosak-e kaṭī*, Tehran: Kitābkāna, Mūza va Markaz-e Asnād-e Majlisa Šorā-ye Eslāmī. [In Persian]
- Mīrzā Samī`ā (1332 š.), *Tazkarat al-Molūk*, Part 1, edited by Moḥammad Dabīr Sīāqī, Tehran: Kitābforūšī Tīhrān. [In Persian]
- Monṣī Qomī, Aḥmad b. Ḥsayn (1381 š.), *ḵolaṣat al-Tāvārīk*, edited by Eḥsān Ešrāqī, Tehran: Dānišgāh-e Tīhrān. [In Persian]
- Navāī, ‘Abd al-Ḥosayn; ‘Abbāsqolī Ġafārīfard (1381 š.), *Tārīk-e Tahāvolāt-e Sīāsī, Eĵtīmā`ī, Eqtišādī va Farhangī-e Īrān dar Dorān-e Šafavī*, Tehran: SAMT.
- Qāem Maqāmī, Jāhāngīr (1350 Š.), *Moqadamaī bar Šinākt-e Asnād-e Tārīkī*, Tehran: Anĵoman-e Āṭār-e Millī. [In Persian]
- Šāmlū, Valī Qolī b. Dāvūd Qolī (1371 š.), *Qīṣa al-kāqānī*, Vol. 1, Tehran: Entišārāt-e Vizārat-e Farhang va Eršād-e Eslāmī. [In Persian]
- Šafarī, Āq Qal`a, ‘Alī (1390 Š.), *Noskašinākt*, edited by Īraj Afšār, Tehran: Mīrāt Maktūb. [In Persian]
- Šifātqol, Manšūr (1383 Š.), “Ĵong-e Aḥmad Ġolām, Matnī Nāšinākt va Mohim barāy-e Pezūhiš darbāra-ye Sālḥā-ye Pāyānī-e Farmāravāī-e Šafavīān”, *Naḵostīn Hamāyiš-e Īrānšināsī, Bonyād-e Īrānšināsī*, pp. 351-369. [In Persian]
- Šokrallāhī Ṭāliqānī, Eḥsānallāh (1382 Š.), “Aḥmad Ġolām-e ‘Amala-ye ḵazāna va Ḥikāyat-e Kitābat-e Ĵong dar Ĵong”, *Payām-e Bahāristān*, pp. 17-22. [In Persian]
- Taḥvīldār, Mīrzā Ḥosayn (1342 Š.), *Joġrāfiā-ye Ešfahān (Joġrāfiā-ye Ṭabī`ī va Ensānī va Āmār-e Ašnāf-e Šahr)*, edited by Manūčīhr Sotūdeh, Tehran: Dānišgāh-e Tīhrān. [In Persian]
- Torkamān, Eskandar Bayg (1382 š.), *Tārīk-e Ālam Ārā-ye ‘Abbāsī*, edited by Īraj Afšār, Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]
- Vaḥīd Qazvīnī, Moḥammad Ṭāhir b. Ḥosayn (1383 s.), *Tārīk-e Ĵihān Ārā-ye ‘Abbāsī*, edited by Sayyes Sa`īd Mīr Moḥammad Šādiq, Tehran: Pezūhišgāh-e ‘Olūm-e Ensānī va Moṭāliāt-e Farhangī. [In Persian]

French, Italian, German and English Sources

- Chardin, Jean (2007), *Voyages en Perse*, PHEBUS, D`ailleurs.

The Importance of Colophon in Recognizing the Historical Values .../ Vahid Abedinpoor & ... / 178

- Della Valle, Pietro (2018), *Viaggi Di Pietro Dalla Valle, Il Pellegrino*, Forgotten Books.
- Ferrier, R. W. (1996), *A Journey to Persia: Jean Chardin's Portrait of a Seventeenth-Century Empire*, I. B. Tauris.
- Husserl, Edmund (2012), *Cartesianische Meditatonen*, Meiner Felix Verlag GmbH.
- Kaempfer, Engelbert (1977), *Am Hofe des persischen Grosskonigs 1684-1685*, Horst Erdmann.
- <http://dlib.ical.ir/site/catalogue/501965>

**The Importance of Colophon in Recognizing the Historical Values of
Manuscript of "Jong-e Ahmad Gholam" (Date of Writing: 1135 - 1142 Ah.)¹**

Vahid Abedinpoor²
Ali Akbar Kajbaf³
Masoomeh Samaei⁴

Received: 2020/04/26
Accepted: 2020/09/10

Abstract

The scripts' final word is generally known as the ending, the completion, the signature, and the word "Anjameh." This section's significance is because it provides a brief overview of the author, version features, time, location, and political and social conditions of Writing. "Jong" (codex) is also referred to as a manuscript or a set of documents containing a selection of historical, literary, religious, and scientific documents and texts.

With this explanation, the present paper's main issue is to examine the importance of colophon in recognizing "Jong-e Ahmad Gholam's" historical values from the late Safavid era and the time of the Afghan uprising. This research suggests that study the content and form of the colophons of this manuscript is the first step of correct recognition of the author's identity, spatial and temporal identity, historical context, and comparative and critical examination. The method used in this research is the formal and content analysis with phenomenological approach extracted and discovered data from the manuscript mentioned above along with documentary and library sources.

Keywords: Manuscript, Jong, Ahmad Gholam, Safavids, Anjameh.

1. DOI: 10.22051/HPH.2020.33055.1465

2. PhD in History of Islamic Iran, Department of History, University of Isfahan;(Corresponding author). Email: abedinpoorv@yahoo.com

3. Professor, Department of History, University of Isfahan: kajbaf@ltr.ui.ac.ir

4. PhD in History of Islamic Iran, Department of History, University of Isfahan. Email: masoomeh.samaei@yahoo.com

Print ISSN: 2008-8841/ Online ISSN: 2538-3507